İPM | IPC
İSTANBUL POLİTİKALAR MERKEZİ
SABANCI ÜNİVERSİTESİ KAMPUSU
ISTANBUL POLICY CENTER
AT SABANCI UNIVERSITY



15 TEMMUZ SONRASI ÇATIŞMA ÇÖZÜMÜ VE DEMOKRASİ FIRSATLARI

PINAR AKPINAR
DERYA BERK

15 TEMMUZ SONRASI ÇATIŞMA ÇÖZÜMÜ VE DEMOKRASİ FIRSATLARI

PINAR AKPINAR
DERYA BERK

Haziran 2017

Pınar Akpınar, İstanbul Politikalar Merkezi Çatışma Çözümü ve Arabuluculuk Programı'nda uzman ve proje yöneticisi olarak görev yapmaktadır.

Derya Berk, İstanbul Politikalar Merkezi Çatışma Çözümü ve Arabuluculuk Programı'nda araştırmacı olarak görev yapmaktadır.

İstanbul Politikalar Merkezi Hakkında

İstanbul Politikalar Merkezi (İPM) demokratikleşmeden iklim değişikliğine, transatlantik ilişkilerden çatışma analizi ve çözümüne kadar, önemli siyasal ve sosyal konularda uzmanlığa sahip, çalışmalarını küresel düzeyde sürdüren bir politika araştırma kuruluşudur. İPM araştırma çalışmalarını üç ana başlık altında yürütmektedir: İstanbul Politikalar Merkezi-Sabancı Üniversitesi-Stiftung Mercator Girişimi, Demokratikleşme ve Kurumsal Reform, Çatışma Çözümü ve Arabuluculuk. İPM, 10 yılı aşkın süredir, karar alıcılara, kanaat önderlerine ve paydaşlara uzmanlık alanına giren konularda tarafsız analiz ve yenilikçi politika önerilerinde bulunmaktadır. Sabancı Üniversitesi'nin önemli araştırma kurumlarından olan İPM akademik çalışmaları da desteklemektedir. Merkez, genç akademisyen ve politika araştırmacılarına çeşitli programları aracılığıyla olanaklar sunmaktadır.

İÇİNDEKİLER

Teşekkür	4
Yönetici Özeti	5
Giriş	7
Araştırma Yöntemi	9
15 Temmuz Sonrası Kutuplaşma, Mutabakat ve Demokrasi	11
15 Temmuz Sonrası Kürt Sorunu ve Demokrasi	14
15 Temmuz Sonrası Kapsayıcı Büyüme ve Siyasal Mutabakat	20
15 Temmuz Sonrası Devlet ve Ordu	24
Türkiye'de Reform: 15 Temmuz Sonrası Kurumsal Yapılanma	25
15 Temmuz Sonrası Türk Dış Politikası	29
Sonuç ve Politika Önerileri	32
Ek 1: Proje çalıştaylarının listesi	36
Ek 2: Görüşme yapılan katılımcıların listesi	36
Ek 3: Projenin politika raporlarının listesi	36

TEŞEKKÜR

Darbe Girişimi Sonrası Çatışma Çözümü ve Demokrasi Fırsatları Projesi, pek çok kişi ve kurumun çok değerli katkılarıyla gerçekleştirilmiştir. Kıymetli uğraş ve katkıları için İstanbul Politikalar Merkezi Direktörü ve Proje Danışmanı E.Fuat Keyman'a, Çatışma Çözümü ve Arabuluculuk Programı Koordinatörü ve Proje Danışmanı Bülent Aras'a, Mali ve İdari İşler Koordinatörü Meryem Kösehasanoğulları'na, Yönetici Editör Megan Gisclon'a, İdari İşler Yardımcısı Seray Pulluk'a, Proje Sorumlusu Buğrahan Namdar'a ve Proje Asistanları Veli Aksoy ve Çiğdem Ünal'a; böylesine zor bir dönemde değerli düşüncelerini kaleme alma konusunda yüreklilik göstererek projenin politika raporlarını yazan E.Fuat Keyman, Bülent Aras, Metin Gürcan, Cuma Çiçek, Aysen Ataseven, Senem Aydın-Düzgit, Evren Balta ve Altay Atlı'ya içten teşekkürlerimizi sunmayı borç biliriz.

Proje ekibi olarak ayrıca, projeye katkı sağlamak amacıyla fikirlerini açıklama yönünde göstermiş oldukları yapıcı çabalarından dolayı proje katılımcılarına, proje için değerli zamanlarını ayıran tüm çalıştay ve mülakat katılımcılarına yürekten teşekkür ederiz. Diyarbakır'da düzenlenen çalıştayın açılış konuşmasını yapan eski Kalkınma Bakanı, Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) Genel Başkan Yardımcısı Cevdet Yılmaz'a özel olarak teşekkürlerimizi ifade etmek isteriz. Ayrıca, anayasa değişikliği teklifinin oylanması sürecinde son derece yoğun programları arasında sorularımızı cevaplandırmak için bizlere zaman ayırdıkları için Başbakanlık ve Dışişleri Bakanlığı temsilcilerinin yanı sıra, AK Parti, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) ve Halkların Demokratik Partisi (HDP) milletvekillerine teşekkür etmek isteriz. Bu rapor, adı geçenlerin değerli destek ve katkılarıyla hazırlanmıştır.

YÖNETİCİ ÖZETİ

Türkiye son zamanlarda birçok sorunla karşı karşıya kalmıştır. Ülke içindeki artan kutuplaşma ve çevresindeki güvensiz ortam mevcut çatışmaları arttırmıştır. 15 Temmuz 2016'da yaşanan darbe teşebbüsü, çatışmaların gelişmesi için elverişli bir ortam hazırlayarak Türkiye'yi artan bir belirsizlik ortamına sürüklemiştir. Bu rapor, İstanbul Politikalar Merkezi tarafından Eylül 2016 ve Mayıs 2017 tarihleri arasında gerçekleştirilmiş olan *Darbe Girişimi Sonrası Çatışma Çözümü ve Demokrasi Fırsatları Projesi'nin* son ürünü olarak ortaya konulmuştur. Proje, darbe girişimi sonrası dönemde değişen şartları inceleme, başlıca çatışma konularını tespit etme ve daha güçlü ve uyumlu bir Türkiye için politika önerileri sunma amacını gütmüştür. Darbe teşebbüsünden sonra ortaya çıkan en önemli derslerin güçlü devlet algısının ve söyleminin ciddi zarar görmesiyle birlikte sekülerizm ve liyakatın kurumların güçlü kılınmasındaki öneminin teyit edilmesi olmuştur. Bu sebeple, çalışma zayıf toplumsal bağlar ve kurumların istikrarsızlığının çatışmanın en önemli sebepleri olduğunu ve başka darbe teşebbüslerine zemin hazırladığını öne sürmektedir.

Bu çalışma Türkiye'de en muhtemel iki çatışma alanı olarak kutuplaşma ve Kürt sorununa odaklanmıştır. Nitekim bu sorunlar uzun zamandan beri çatışma ve istikrarsızlığın temel ayaklarını teşkil etmişlerdir. Aslında, 16 Nisan 2016'da gerçekleştirilen anayasa referandumunun sonuçları bu iki meselenin çözümünün daha istikrarlı bir Türkiye yolunda en önemli adımlar olacağını da ortaya koymuştur. Diyalog, demokratikleşme ve bir arada yaşama kültürünü sağlamlaştırma amacıyla atılan her adım Türkiye'de barışın tesisinde öncelikli gereksinim olacaktır. Referandum sonucu demokratikleşme noktasında güçlü istek olduğunu ve bu atmosferin birlikte yaşama kültürünün güçlendirilmesi için değerlendirilmesi gerektiğini bir daha teyit etmiştir.

Bu çalışma, İstanbul, Ankara ve Diyarbakır'da, bürokrasi, akademi, sivil toplum, iş çevreleri ve medyadan toplam 100 kadar kişi ile yapılan beş çalıştay ve 22 kişi ile gerçekleştirilen yüz yüze mülakatlar sonucu elde edilen geniş kapsamlı birincil verilerin analizi sonucunda kapsayıcılık, duygudaşlık, temsiliyet, güçlü sivil toplum yetersizliğinin ve siyasi tartışmalarda kutuplaştırıcı dil kullanılmasının Türkiye'de çatışma çözümü ve demokrasinin önündeki en büyük engeller olduğunu tespit etmiştir. Ayrıca, bütün paydaşlar diyalog ve müzakerenin ülkemizde barış, demokrasi ve istikrarı pekiştireceğini belirtmişlerdir.

Proje, Türkiye'deki ana çatışma alanlarını teşkil eden beş ayak üzerine inşa edilmiştir. Bunlar "kutuplaşma," "Kürt sorunun etnik boyutu," "reform ve kurumsal yapılanma," "devlet, ordu ve dış politika" ve "ekonomik reform ve kapsayıcı büyüme" konularını kapsamaktadır. Bu konuların oldukça farklı görünmeleriyle beraber birbirlerine yakından bağlantılı olmaları açısından, sorunlara kapsamlı ve sürdürülebilir çözümler sunma noktasında eşit düzeyde ele alınmaları gerekmektedir.

Kutuplaşma Türkiye'de barış ve demokrasinin önündeki mevcut sorunların aşılmasında gruplar arası ortaklık ihtimallerini gölgelemektedir. Kutuplaşmanın aşılması için aşağıdaki önlemlerin alınması gerekmektedir:

- Siyasi kültür karşılıklı anlayış ve farklılıklara saygı temeline oturtulmalıdır. Eşitlikçilik ve demokrasi prensiplerine dayanan politikalar benimsenerek toplumun genelinde güveni arttırmak gerekmektedir.
- Medya kurumu, etik davranmak, toplumun gözlemcisi olma sorumluluğunu tekrar benimseyip kullandığı dile özen göstermek zorundadır. Medya kuruluşları özerk ve tarafsız olmalıdır.
- En önemli sorumluluk, sağduyulu davranması ve çatışma yaratacak söylemlerden uzak durması beklenen politikacılara düşmektedir. Aynı şekilde, kutuplaşma siyasi kazanç elde etmek için araçsallaştırılmamalıdır.
- Denge ve denetleme sistemi güçlendirilerek devlet içinde adil güç paylaşımı sağlanmalıdır. Devlet kurumlarında eşit ve adil istihdam süreçleri temeline dayanan kapasite oluşturma hedefine öncelik verilmelidir.

Kürt sorunu, aşağıdaki noktalara dikkat edilmediği takdirde Türkiye'de potansiyel olarak siyasi ve sosyal kargaşa yaratabilecek bir mesele haline gelebilir:

- Hükümet, Kürt hareketinin siyasal ve silahlı kanatları ve Kürt halkı arasındaki ayrımı belirgin bir şekilde çizmelidir. Bu, Kürt halkının kalbini kazanmak açısından çok önem taşımaktadır.
- Kürt halkının güçlü bir şekilde temsil edilememesi, Kürt vatandaşların bizzat kendilerinin talep, ihtiyaç ve çıkarlarının karşılanması noktasında doğrudan muhatap alınmaları için önlemler alınmalıdır.

- Şiddet hem devlet hem de PKK tarafından siyasi kazanç elde etmek için kullanılmamalıdır. Karşılıklı olarak ateşkes ilan edilip fiziksel, psikolojik ve kültürel şiddetin her türlüsü sona erdirilmelidir.

- Barış ve güvenlik Güneydoğu Anadolu'nun kapsayıcı ekonomik kalkınması açısından en önemli ön koşuldur. Doğal kaynakları, konumu ve insan kaynakları ile ekonomik kalkınma noktasında bölgenin önemi mutlaka göz önüne alınmalıdır.

15 Temmuz darbe girişimi devletin kendi içinde kurumsallaşma ve kapasite oluşturma konusunda acil reformlar yapması gerekliliğini tekrar ortaya çıkarmıştır. Bu minvalde:

- Hukuk sisteminde güven tesis edilmeli ve ayrımcılık ve eşitsizliğin yok edilmesi için fırsat eşitliğini öngören düzenlemeler yapılmalıdır.

- Kapasite oluşturma ve kurumsallaşma devlet kurumlarının iyileştirilmesi için en önemli adımlar olacaktır.

- FETÖ ile mücadelede sadece suça bulaşmış ve kanıtlanabilir delillerle örgüt bağlantısı kesinleştirilmiş kişiler hedef alınmalıdır. Bireylerin onurunun zedelenmemesi açısından suçsuz kişilerin sağlam deliller olmaksızın suçlanmasından kaçınılmalıdır.

- Devlet kurumları liyakat ve hukukun üstünlüğü ve çoğulculuk prensiplerine bağlı kalınarak tanımlanmalı ve yenilenmelidir. Reform gayretleri, bireysel geçici girişimlerden ziyade kapsamlı kurumsal düzenlemelere odaklanmalıdır.

- Geniş tabanlı kurumsal yapılanmanın gerçekleştirilmesi için acil olarak yeni bir anayasa yapılması gerekmektedir Yeni anayasa Evrensel İnsan Hakları Beyannamesi ve Kopenhag Kriterleri'yle belirlenmiş evrensel insan hakları ve özgürlüklerini garanti altına alan toplumsal bir sözleşme olmalıdır.

Darbe girişimi askeri müdahale ihtimalinin tamamen yok edilemediğini de ortaya koymuştur. Bu açıdan, çalışma şunları önermektedir:

- Silahlı kuvvetlerin sadece ulusal güvenlik tehditlerine karşı mücadele görevini yerine getirme ekseninde tutulması açısından, sivil ve askeri aktörler arasındaki dengenin sağlam bir temele oturtulması gerekmektedir.

- Askeri personelin istihdam ve eğitim süreçleri hukukun üstünlüğü ve liyakat temeline dayandırılmalıdır.

- Sivil ve askeri yönetimler arasındaki koordinasyonun güçlendirilmesi için, Silahlı Kuvvetler' in güçlü ve zayıf olduğu noktalarla birlikte başarıları ve ihtiyaçları konusunda meclise periyodik bilgilendirme yapması gerekmektedir.

15 Temmuz başarısız darbe girişimi ulusal ve uluslararası yansımaları olan bir olgu haline gelmiştir. Türkiye'nin dış politikasını belirlerken aşağıdaki noktalar dikkate alınmalıdır:

- Kutuplaşma iç politikaya olduğu kadar dış politikaya da zarar vermektedir. Bu minvalde, karar alıcılar dış politika kanallarında kutuplaşmayı teşvik etmekten kaçınmalılardır. Bunun yanında, dış politika iç politika konusunda kazanç elde etmek amacıyla araçsallaştırılmamalıdır.

- Türkiye bölgesel alanda Kürtlerin varlığını engel değil bu toplumla arasındaki kültürel bağlarını değerli bir nitelik olarak görmelidir. Güvenlik ve barış/demokrasi arasındaki dengenin tutturulması için Kürtlerin varlığı işbirliği olanaklarının geliştirilmesi açısından değerlendirilmelidir.

- Çözüm sürecinin devam ettirilmesi Türkiye'nin zarar görmüş uluslararası imajının ve uluslararası aktörlerle ilişkilerin düzeltilmesi açısından bir fırsat olabilir. Bu açılım aynı zamanda Türkiye'nin çıkmaza giren Suriye politikasında da ilerleme kaydedilmesini sağlayacaktır.

- Dışişleri Bakanlığı, Türk Silahlı Kuvvetleri, Genel Kurmay Başkanlığı, Milli İstihbarat Teşkilatı ve hükümet gibi dış politikada belirleyici olan aktörler arasında istişare ve müzakere kültürünün geliştirilmesi ve bu kurumların bakanlığın görev yükünün paylaşılmasına katkıda bulunması gerekmektedir.

GİRİŞ

Türkiye, 15 Temmuz 2016 günü sadece hükümeti değil, aynı zamanda insanları ve devletin temellerini hedef alan kanlı bir darbe girişimine sahne olmuştur. Darbe girişimi, sorunların artık sümen altı edilemeyeceğini de açıkça göstermiştir. Darbe girişiminin en önemli sonuçlarından biri, güçlü devlet algısı ve söyleminin sarsılması şeklinde ortaya çıkmıştır.[1] Darbe girişimi, bölgesinde lider ülke olma iddiasını sürdüren, Avrupa Birliği (AB)'ne katılım süreci devam etmekte olan ve dünyanın en büyük ekonomilerinden birine sahip olan Türkiye için korkunç ve sarsıcı bir deneyim olmuştur. Devlet kurumlarının yolsuzluk faaliyetlerine elverişli olduğu ve belirli gruplar tarafından içine sızılabilecek kadar zayıf olduğu açıkça ortaya çıkmıştır. Darbe girişimi ayrıca, Türkiye'nin uzun yıllar süren demokratikleşme ve askeri vesayeti ortadan kaldırma çabalarının sonuçsuz kaldığını da göstermiştir.[2]

Darbe Girişimi Sonrası Çatışma Çözümü ve Demokrasi Fırsatları Projesi'nin nihai raporu olarak hazırlanmış olan bu rapor, ülkedeki mevcut terör ortamı ve giderek artan kutuplaşmanın zayıf sosyal uyum algısı yaratarak, darbe girişimine zemin hazırlayan bir ortam oluşturduğunu iddia etmektedir. Kutuplaşma hükümete başarı getirmesi mümkün olmakla birlikte, etkin yönetişim ve mevcut kurumların sürdürebilirliğinin sağlanmada başarılı olamamıştır. Darbe girişiminden alınabilecek bir diğer ders ise, laiklik ve liyakatın güçlü devlet kurumlarının sürdürülebilirliğinin sağlanması yönündeki önemi olmuştur. Bu hususta, darbe girişimi, Türkiye'nin kurumsallaşma ve kapasite oluşturulması bakımından devlet içinde acil bir reforma ihtiyacı bulunduğunu ortaya koymuştur. Çatışma ortamından çıkmanın tek yolunun birlikte yaşama kültürünün içselleştirilmesinden geçtiği de açıkça gözler önüne serilmiştir.[3]

Öte yandan, 16 Nisan 2017 tarihinde yapılan referandumun sonuçları Kürt sorununun artık çözüme kavuşturulmasına ve toplumsal mutabakat sağlama yönünde adımlar atılmasına yönelik beklentilerin arttığını göstermiştir. 1 Kasım 2015 genel seçimleri ve 16 Nisan referandumunun sonuçları karşılaştırıldığında, Kürt oylarının önemli bir bölümünün Halkların Demokratik Partisi (HDP)'nden Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti)'ne kaydığı görülmektedir ki, bu da Kürtlerin normalleşme ve diyalog ortamının yeniden sağlanmasına yönelik talebinin bir göstergesidir. Bu bağlamda, Türkiye'deki politika yapıcılar, barış ve çözümden yana olan, şehir savaşlarına ve darbelere karşı duran Kürt halkının sorumluluğunu artık omuzlarında taşıdıklarını dikkate almalı, ancak, Kürtlerin taleplerinin hükümet tarafından karşılanmaması halinde bu iyi niyetli emanet oyların bir sonraki seçimlerde geri alınabileceğini de hatırda tutmalılardır. Darbe girişiminin olumlu bir sonucu, sivil yönetimin tartışmasız bir norm haline gelmesi konusunda toplumun çeşitli kesimleri arasında sağlanan geniş mutabakat olmuştur. 15 Temmuz akabinde yaşanan kısa ömürlü nadir birlik dönemi, uzlaşma ve diyalog ortamı sağlanmasına yönelik istekliliğinin var olduğunun teyidi olmuştur. Bu bağlanmda, projenin amaçlarından birisi de, ilgili paydaşlara nitelikli bilgi sunmak ve kapsayıcı diyalog ortamını desteklemek suretiyle söz konusu nadir birlik ortamının sürdürülebilirliğine ilişkin fırsatların irdelenmesidir.

Darbe Girişimi Sonrası Çatışma Çözümü ve Demokrasi Fırsatları Projesi'nin odak noktası, Türkiye'de olası çatışma alanlarının iki temel ayağı olan siyasi kutuplaşma ve Kürt sorununun varlığında darbe sonrası dönemde yaşanan değişimdir. Türkiye'de çatışma ve istikrarsızlık ortamı, özellikle de etnik ve laik-muhafazakâr eksende, öteden beri bu iki sorundan beslenmektedir. Projede, darbe sonrası dinamiklerin ayrıntılı bir biçimde ortaya koyulması suretiyle sorunların ele alınmasında yararlanılabilecek seçeneklerin belirlenmesi ve siyasilerin bu kapsamdaki önerileri uygulamaya yönlendirilmesi amaçlanmıştır. Projenin temel fikri bu çatışmaları analiz ederek başlıca etmenleri belirlemek ve sorunların ele alınmasına katkı sağlayabilecek öneriler sunmaktır. Projenin diğer bir amacı Türkiye'nin çatışma ortamından uzaklaşması ve gelecekte karşılaşılması olası darbe girişimlerinin önlenmesi için izlenebilecek yolların belirlenmesidir. Gerek darbe sonrası döneme barışçıl yollarla geçiş, gerekse güçlü devlet kurumlarının ve barış ortamının sürdürülebilirliğinin sağlanması için izlenebilecek yolların irdelenmesi de projenin amaçları arasındadır.

Bu rapor, daha güçlü ve daha istikrarlı bir Türkiye için politika önerileri ortaya koyma amacını güden çok boyutlu bir araştırma projesinin ürünüdür. İstanbul,

1 Bülent Aras, "15 Temmuz Sonrası Türkiye'de Devlet, Kurumlar ve Reform," IPC Politika Raporu (İstanbul: İstanbul Politikalar Merkezi, Mart 2017); Aysen Ataseven ve E. Fuat Keyman, "15 Temmuz Sonrası Uzlaşma ve Birlikte Yaşama Olasılığı: Barış İnşaası-İnsani Gelişme İlişkisi," IPC Politika Raporu (İstanbul: İstanbul Politikalar Merkezi, Nisan 2017).

2 Cuma Çiçek, "15 Temmuz Sonrası Kürt Meselesi ve Sivil Toplum: Diyalog ve Uzlaşı İmkanları," *IPC Politika Raporu* (İstanbul: İstanbul Politikalar Merkezi, Nisan 2017).

3 Aras, "15 Temmuz Sonrası Türkiye'de Devlet, Kurumlar ve Reform," 3.

Ankara ve Diyarbakır'da bürokrasi, akademi, sivil toplum, iş dünyası ve medya temsilcilerinden oluşan toplamda yaklaşık 100 katılımcıyla düzenlenen beş çalıştay ve 22 katılımcıyla gerçekleştirilen yüz yüze görüşmelerden elde edilen kapsamlı birincil verilere göre, Türkiye'de çatışma çözümü ve demokrasinin önündeki en büyük engellerin başında kapsayıcılık, empati, temsil ve güçlü sivil toplum eksikliği ve siyasi tartışmalarda kullanılan kutuplaştırıcı dil gelmektedir.

Darbe Girişimi Sonrası Çatışma Çözümü ve Demokrasi Fırsatları Projesi, Türkiye'de başlıca çatışma alanlarıyla ilintili beş temel nokta üzerine inşa edilmiştir. Bu temel noktalar kutuplaşma; Kürt sorununun etnik boyutu, devlet içi reform ve kurumsal yapılanma; devlet-ordu ilişkisi ve dış politika; ekonomik reform ve kapsayıcı büyümedir. Bu noktalar farklı çalışma alanları gibi görünebilir, ancak, gerçekte hepsi birbiriyle bağlantılı konulardır ve sorunlara kapsamlı ve sürdürülebilir çözümler getirmek isteniyorsa her biri üzerinde eşit ağırlıkla durulmalıdır. Örneğin, proje kapsamında Aysen Ataseven ve Fuat Keyman tarafından hazırlanan politika raporunun bulguları, Türkiye'de insani gelişme açısından ilerlemek için devlet kurumlarında eğitim ve ekonomi alanlarında iyileştirme sağlamaya yönelik reformlar yapılmasının gerekliliğine işaret etmektedir. Rapora göre, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki ayrımcılığı ve eşitsizliği gidermek için adalet sistemine güvenin tesis edilmesine ve fırsat eşitliğinin sağlanmasına ihtiyaç duyulmaktadır.[4] Benzer şekilde, Altay Atlı da, proje kapsamında hazırlamış olduğu politika raporunda kapsayıcı büyüme temelinde geliştirilecek politikaların bölgede çatışmaya son verilerek barışın desteklenmesine katkı sağlayabileceğini vurgulamaktadır.[5] Bülent Aras ise, politika raporunda Türkiye'deki devlet kurumlarında reform ihtiyacı duyulan en ivedi konuların kapasite oluşturma ve kurumsallaşma olduğunu ifade etmektedir.[6] Cuma Çiçek'in hazırladığı politika raporunun bulguları da Türkiye'de güçlü bir sivil toplum için acilen ele alınması gereken konuların demokratikleşme, güçlü bir hukukun üstünlüğü sisteminin kurulması ve sivilleşme olduğunu ortaya koymaktadır.[7]

15 Temmuz darbe girişimi ülke genelinde süregelen çatışmaları etkilemiş ve şiddetlendirmiştir. Bu nedenle, ülkenin içinde bulunduğu siyasi ve sosyal ortamın kırılganlığı da dikkate alındığında, mevcut ve yeni ortaya çıkan sorunların belirlenerek irdelenmesi daha ivedi bir hal almıştır. Proje, bu sorunları inceleyerek sürdürülebilir çözüm önerileri sunmak amacıyla önemli aktörleri bir araya getirmektedir. Şaşırtıcı bir şekilde, projeye katılan tüm paydaşlar ülkede barış, demokrasi ve istikrarın sağlanması için diyalog ve müzakerenin önemini dile getirilmişlerdir. Bu rapor, 15 Temmuz sonrası dönemde Türkiye'nin geleceği konusunda devam etmekte olan tartışmalara mütevazı ve yapıcı bir katkı sağlamak amacıyla yürütülmüş olan Darbe Girişimi Sonrası Çatışma Çözümü ve Demokrasi Fırsatları Projesi'nin bulguları ana hatlarıyla ele alınmıştır.

4 Ataseven ve Keyman, "15 Temmuz Sonrası Uzlaşma ve Birlikte Yaşama Olasılığı."

5 Altay Atlı, "Yaraları Sarmak: Türkiye'nin Kapsayıcı Ekonomik Büyüme Arayışı," *İPM Politika Raporu* (İstanbul: İstanbul Politikalar Merkezi, Haziran 2017).

6 Aras, "15 Temmuz Sonrası Türkiye'de Devlet, Kurumlar ve Reform," 5.

7 Çiçek, "15 Temmuz Sonrası Kürt Meselesi ve Sivil Toplum," 3.

ARAŞTIRMA YÖNTEMİ

Darbe Girişimi Sonrası Çatışma Çözümü ve Demokrasi Fırsatları Projesi, çatışmaların tanımlanıp analiz edilmesi ve çözüm önerileri sunulması için saha araştırmaları yapmak, çalıştaylar düzenlemek, tartışma için alan açmak ve bilgi yayılımını sağlamak suretiyle farkındalığın arttırılmasını ve diyalog ortamının iyileştirilmesini amaçlayan kalitatif bir araştırma projesi olarak tasarlanmıştır. Veriler çalıştay bildirilerinden, görüşmelerden, saha gözlemlerinden ve ikincil materyallerden elde edilmiştir.

Aralık 2016 - Mart 2017 arasında Ankara, İstanbul ve Diyarbakır'da toplam beş çalıştay düzenlenmiştir. Her birinde yaklaşık 20 katılımcının bir araya geldiği çalıştaylarda araştırma başlıklarına ilişkin farklı konular ele alınmıştır.[8] Katılımcılar, üst düzey bürokrasi, akademik çevre, sivil toplum, siyasi parti ve medya temsilcileri arasından, uzmanlık veya deneyim düzeylerine göre kartopu örneklemi tekniği ile seçilmiştir. Çalıştayın "15 Temmuz Sonrası Kapsayıcı Büyüme ve Siyasal Mutabakat" başlıklı birinci oturumunun açılış konuşmasını basına açık olarak yapan Eski Kalkınma Bakanı, AK Parti Genel Başkan Yardımcısı Cevdet Yılmaz haricindeki çalıştay katılımcılarına anonim olarak atıf yapılmıştır. Bu çalıştayın kalan bölümü ve diğer tüm çalıştaylar basına kapalı olarak yapılmış, katılımcılara kendi bakış açılarını özgür, objektif ve gizliliğe uygun bir ortamda tartışma olanağı sağlanmıştır.

Üç oturum halinde düzenlenen çalıştayların ilk oturumları, katılımcıların çalıştay konularına ilişkin görüşlerini paylaştıkları genel tartışma olarak tasarlanmıştır. İkinci oturumda dört-beş kişilik küçük gruplara ayrılan katılımcılar politika önerileri oluşturmaya yönelik grup aktivitelerinde bulunmuşlardır. Katılımcılardan belirli sorunlarla ilgili mevcut engelleri tanımlayarak, çözüm önerileri sunmaları istenmiştir. Örneğin, "15 Temmuz Sonrası Kutuplaşma, Mutabakat ve Demokrasi" çalıştayında, katılımcılardan Türkiye'de kutuplaşmanın önündeki beş temel engeli tanımlamaları ve çözüm önerileri getirmeleri istenmiştir. "Türkiye'de Reform: 15 Temmuz Sonrası Kurumsal Yapılanma" çalıştayında ise, katılımcılardan Türkiye'de kurumsal reform yapılmasına ihtiyaç duyulan beş temel alanı tanımlamaları istenmiştir. "15 Temmuz Sonrası Kürt Sorunu ve Demokrasi" çalıştayında ise, katılımcılardan, herhangi bir tarih sınırlaması olmaksızın, Çözüm Süreci'ne yol açan/süreci etkileyen en belirleyici on olayı içeren bir kronoloji hazırlamaları istenmiştir. Ardından, katılımcılardan mevcut engelleri ve bu engelleri aşmak için gerekli olan çözüm önerileri belirlemeleri istenmiştir.

Aktiviteler, veri üretimi işlevlerinin yanı sıra, farklı elit kesimlerden katılımcıların bir araya getirilmesiyle işbirliği ve tartışma ortamının teşvik edilmesi amacıyla tasarlanmıştır. Aktivitelerin diğer bir amacı da, katılımcıların son derece kısa bir zaman diliminde bile farklı algı ve önceliklerin ortaya çıkabildiğini bizzat görmelerini sağlamak olmuştur. Bu itibarla, aktiviteler, katılımcıların birlikte yaşama ve işbirliği yoluyla nasıl uzlaşmaya varabileceklerini ve bilgi üretebileceklerini gerçek zamanlı olarak deneyimlemelerini sağlayan çatışma çözümü aktiviteleri şeklinde tasarlanmıştır. Kapanış oturumlarında katılımcılar kendi grup aktivitelerinden elde ettikleri bulguları paylaşarak politika önerileri geliştirmişler, nihai yorumlarını ve düşüncelerini diğer katılımcılarla paylaşma olanağı bulmuşlardır.

Çalıştaylara ek olarak, proje ekibi tarafından Ankara ve Diyarbakır'da toplam 22 katılımcıyla her biri yaklaşık 45-60 dakika süren yarı yapılandırılmış, derinlemesine yüz yüze görüşmeler gerçekleştirilmiştir.[9] Bürokrasi alanında eski bakanların yanı sıra Başbakanlık ve Dışişleri Bakanlığı gibi önemli devlet kurumlarında halen görev yapmakta olan bürokratlarla görüşme olanağı bulunmuştur. Görüşme yapılan kamu görevlilerinin hepsi isminin gizli kalmasını tercih etmiştir. Ana muhalefet partisi Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) Milletvekilleri Selina Doğan ve Sezgin Tanrıkulu, Halkların Demokratik Partisi (HDP) Milletvekili Ayhan Bilgen ve adının gizli kalmasını tercih eden eski bir Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) Milletvekili de dahil olmak üzere çok sayıda milletvekiliyle görüşme yapılmıştır. Ayrıca, Diyarbakır'da akademik çevre, sivil toplum ve iş dünyası temsilcileriyle de görüşmelerde bulunulmuştur.

Proje yayınlarının temelini oluşturacak temaların belirlenmesi için çalıştay ve görüşme verileri kaydedilerek, deşifre edilmiş, kodlanmış ve analiz edilmiştir. Proje konularından beşi başlangıçtaki hipotezler ve proje uzmanlarının önerileri doğrultusunda önceden belirlenmiş olmakla birlikte, "Kürt sorunu ve sivil toplum" ve "insani gelişme" gibi diğer proje konuları

8 Bkz Ek 1: Proje çalıştaylarının listesi.

9 Ankara'daki görüşmeler İPM Çatışma Çözümü ve Arabuluculuk Programı Koordinatörü Bülent Aras ve Darbe Girişimi Sonrası Çatışma Çözümü ve Demokrasi Fırsatları Projesi Yöneticisi Pınar Akpınar tarafından; Diyarbakır'daki görüşmeler ise Akpınar ve Proje Araştırmacısı Derya Berk tarafından gerçekleştirilmiştir.

araştırma sürecinde ortaya çıkmıştır. Görüşmelerden ve çalıştaylardan elde edilen birincil veriler, bu proje kapsamında yayınlanan politika raporlarında kullanılmak üzere proje uzmanları Bülent Aras, E. Fuat Keyman, Senem Aydın-Düzgit, Evren Balta, Metin Gürcan, Cuma Çiçek, Aysen Ataseven ve Altay Atlı ile paylaşılmıştır.[10] Raporda, saha gözlemlerinden ve proje sürecinde yapılan gayriresmî görüşmelerden elde edilen verilerden de yararlanılmıştır. İkincil materyal olarak raporlar, gazeteler, yorumlar, akademik yazılar ve politika raporları kullanılmıştır. İkincil materyallerin analiz edilmesi sonucunda elde edilen bulgular, olası yanlışlıkların en aza indirgenmesi amacıyla çalıştaylardan ve mülakatlardan elde edilen araştırma bulgularının ayrıntılı olarak incelenmesinde kullanılmıştır.

Araştırma sürecinde bir takım güçlükler ve sınırlamalarla da karşılaşılmıştır. Kariyer hedefleri veya ideolojik duruşlarıyla ilgili kaygıları nedeniyle projeye katılmayı kabul etmeyen katılımcı adayları olmuştur. Örneğin, MHP, Kürt sorunuyla ilgili etkinliklere ve projelere kurumsal olarak ambargo uyguladıkları gerekçesiyle projeye katılmayı reddetmiştir. Sadece eski bir MHP milletvekili, adının gizli tutulması kaydıyla görüşme talebimizi kabul etmiştir. 17-18 Ocak 2017 tarihlerinde İstanbul'da düzenlenen iki çalıştaya ("15 Temmuz Sonrası Kutuplaşma, Mutabakat ve Demokrasi" ve "Türkiye'de Reform: 15 Temmuz Sonrası Kurumsal Yapılanma" çalıştayları), o hafta boyunca Ankara'da devam etmekte olan anayasa değişikliği teklifi oylaması süreci nedeniyle sınırlı sayıda milletvekili katılabilmiştir. Karşılaşılan güçlüklerden bir diğeri, cinsiyet dengesini sağlamak olmuştur. Projede mümkün olduğunca fazla kadın katılımcıyı davet etme konusunda gayret gösterilmesine rağmen, özellikle üst düzey bürokratlar arasında kadın temsilci bulmak kolay olmamıştır. Aslında bu durum, devlet bürokrasisinde toplumsal cinsiyetin dengelenmesinin aciliyetini gözler önüne sermesi bakımından kendi başına önemli bir veri teşkil etmektedir.

Bu genel bilgiler ışığında, projenin başlıca bulguları izleyen bölümlerde yukarıda açıklanan başlıklar altında özet olarak sunulacak ve ardından politika önerilerine yer verilecektir.

10 Bkz Ek 3: Projenin politika raporlarının listesi.

15 TEMMUZ SONRASI KUTUPLAŞMA, MUTABAKAT VE DEMOKRASİ

Kutuplaşma kavramı Türkiye'de son yıllarda, özellikle de 15 Temmuz darbe girişiminden sonra çok tartışılan bir konu haline gelmiştir. Bu tartışmaların getirdiği gerilim, 16 Nisan 2017 tarihinde yapılan anayasa değişikliği referandumunun ardından daha da artmıştır. Proje sürecinde toplanan veriler, Türkiye'deki kutuplaşma tartışmalarının iki farklı yüzünü ortaya çıkarmıştır. Çoğunluğu kamu görevlisi ve milletvekillerinden oluşan az sayıda katılımcı Türkiye'de önemli ölçüde bir kutuplaşma olmadığını ve kutuplaşmanın provokatörler ya da zaman zaman medya tarafından körüklendiğini iddia ederken, katılımcıların büyük bölümü Türkiye'de siyasi, etnik, dini ve/veya mezhebi kutuplaşmanın varlığına dikkat çekmiştir.

Türkiye'de kutuplaşma olduğu iddiasını reddeden katılımcı grubu, Türkiye'nin çok etnikli, çok dilli ve çok kültürlü kökleri olan bir ülke olduğunu, dolayısıyla da, farklı geçmişlerden gelen yurttaşların birlikte yaşama geleneğine sahip olduklarını savunmuşlardır. Örnek olarak bir bürokrat, Türkiye'nin mütedeyyinlerden inançsızlara, laiklerden laik olmayanlara, Hristiyanlardan Yahudilere kadar her rengi içinde barındıran bir ülke olduğunu ileri sürmüştür. Benzer şekilde, başka bir bürokrat da, imparatorluk geçmişi olan Türkiye'de insanların birlikte yaşamaya alışkın olduklarını belirtmiştir. Dolayısıyla, bu tür farklılıklar ülkedeki sosyal atmosfer için bir tehdit olarak görülmemektedir ve toplum, lanse edildiği gibi bölünmüş bir toplum değildir.

"15 Temmuz Sonrası Kutuplaşma, Mutabakat ve Demokrasi" çalıştayı katılımcılarından biri, elit kesim, siyasiler ve medya kanalları gibi belli çevrelerde bir kutuplaşma tartışması görülmekle birlikte, sokakta o denli belirgin bir kutuplaşmanın olmadığını ifade etmiştir. Benzer bir anlayışla, diğer bir katılımcı da, bürokraside gücün laik elitlerden muhafazakar elitlere geçişinin sosyal alanda gerilim yaratmış olabileceğini iddia etmiştir. Diyarbakır'dan bir akademisyen ise, ülkede belli düzeyde bir kutuplaşma var olmakla birlikte, insanların ideolojik gruplar arasında silahlı çatışmaların yoğun olarak yaşandığı 1960lı veya 1970li yıllara göre daha ılımlı olduklarını savunmuştur. Öte yandan, görüşme yapılan diğer bir bürokrat, toplumsal düzeydeki kutuplaşmanın daha çok Sivas Katliamı gibi ağır provokasyon sonucu meydana gelen ve tekrarlanmayan nadir olaylarda görüldüğünün altını çizmiştir.[11]

Aynı bürokrat ve Birleşik Krallık'tan gelen bir başka çalıştay katılımcısı Türk insanının Suriyelilere karşı gösterdiği misafirperverliğe dikkat çekerek büyük çaplı bir toplumsal uyuşmazlık yaşamaksızın bu kadar fazla Suriyeliyi bağrına basacak başka hiçbir ülke olmadığını iddia etmişlerdir.

Doğu ve Güneydoğu İş Kadınları Derneği (DOGÜNKAD) Başkanı ve Diyarbakır Sanayici ve İş İnsanları Derneği (DİSİAD) Yönetim Kurulu Üyesi Nevin İl, kutuplaşmanın ilk işaretlerinin 7 Haziran ve 1 Kasım 2015 seçimlerinden itibaren artmaya başladığını kaydetmiştir. Eski bir MHP milletvekili ise, kutuplaşmanın darbe girişiminden önce de var olduğunu, darbe girişimi sonrasında azaldığını ve bu dönemde ortaya çıkan ve kutuplaşmanın son bulması yönünde olumlu bir adım olarak görülen 'Yenikapı ruhu'nun bunu açıkça gösterdiğini savunmuştur. Aynı milletvekili Cumhurbaşkanı (dönemin Başbakanı) Recep Tayyip Erdoğan'ın talihsiz "Yüzde 50'yi evde zor tutuyoruz" açıklamasından da aşikâr olduğu üzere, kutuplaşmanın Gezi olayları sırasında istismar edildiği yönünde görüş belirtmiştir.[12]

Türkiye'de kutuplaşmanın varlığını savunan katılımcılar, en belirgin kutuplaşma örneklerinin Kürt-Türk, laik-muhafazakâr, Alevi-Sünni ayrımları eksenlerinde görüldüğünü ifade etmişlerdir. "15 Temmuz Sonrası Kürt Sorunu ve Demokrasi" çalıştayı katılımcılarından biri tarafından vurgulandığı gibi, 15 Temmuz darbe girişimi darbe karşıtı ortak duruş temelinde bir birliktelik ruhu yaratmış, ancak bu birliktelik kısa ömürlü olmuştur. Örneğin, eski bir Diyarbakır belediyesi yetkilisi, darbe sonrası ortamın hükümete muhalefetle uzlaşma ve ülkenin içinde bulunduğu ekonomik, sosyal ve siyasi sorunların çözümü için sağlam temellere dayalı ilişkiler kuruma yolunda fırsatlar sunduğunu düşündüğünü belirtmiştir. Çok sayıda çalıştay katılımcısı da, benzer şekilde, 15 Temmuz darbe girişiminin nadir görülen sosyal birliktelik ruhunun yaşatılması ve toplumsal sorunların siyasi arenaya taşınması anlamında kaçırılmış bir fırsat olduğu fikrine katıldıklarını ifade ederek, bu durumun, arzu edilenin tam aksine, "biz" ve "onlar" ayrımı temelinde ortaya çıkan kutuplaşmanın simgesi haline geldiğini belirtmişlerdir.

11 Sivas Katliamı, 2 Temmuz 1993 tarihinde Pir Sultan Abdal Şenliklerine katılmak için Sivas'a gelen çok sayıda Alevi entelektüelin kaldığı Madımak Otel'in yakılması ve otuz üç aydın, iki otel çalışanı ve iki gösterici olmak üzere 37 kişinin hayatını kaybetmesiyle sonuçlanan olaylardır.

12 "Turkish PM Gets Into Row with Reuters Reporter Over Taksim Protests," *Hurriyet Daily News*, 3 Haziran, 2013, erişim tarihi: 14 Nisan, 2017, http://www.hurriyetdailynews.com/turkish-pm-gets-into-row-with-reuters-reporter-over-taksim-protests.aspx?pageID=238&nID=48101&NewsCatID=338.

CHP Milletvekili Selina Doğan'a göre, şu anda Türkiye'nin en büyük sorunu kutuplaşmadır. Doğan, 7 Haziran seçimlerinden bu yana artarak derinleşen kutuplaşmanın 20 Temmuz 2016 tarihinde olağanüstü hal ilan edilmesiyle birlikte kurumsal bir yapıya büründüğünü ifade etmiştir. Darbe girişiminin ardından alınan olağanüstü hal tedbirleriyle oluşturulan baskıcı ortamda ifade özgürlüğünün daha da kısıtlandığı görüşünde olan Doğan'a göre Türkiye, 15 Temmuz'dan bu yana parlamentoyu işlevsiz kılan kanun hükmünde kararnamelerle yönetilmektedir. 2016 Aralık ayında yapılan bir araştırmadan[13] elde edilen sonuçların halkın büyük çoğunluğunun farklı ideolojilere sahip kişilerle komşu bile olmak istemediğini gösterdiğine dikkat çeken Doğan, kutuplaşmayla mücadele etmek için ayrıştırıcı dil kullanmaktan vazgeçerek toplumda uzlaşmayı sağlayıcı bir siyasi yaklaşım benimsenmesinin şart olduğunu dile getirmiştir.

Muhalefet partilerinin görüşme yapılan milletvekilleri ve Diyarbakır çalıştayı katılımcılarından bazıları, kutuplaşmanın hükümet tarafından körüklendiğini ve siyasi bir araç olarak kullanıldığını savunmuştur. Örneğin, HDP milletvekili Ayhan Bilgen, darbe sonrası dönemde kutuplaşmanın bir yönetim tarzı haline geldiğini ileri sürmüştür. Bu görüşe göre, hükümet çeşitli psikolojik manevralarla kendi tabanını konsolide etmek ve yönlendirmek için kutuplaşmayı bir yöntem olarak kullanmakta, bu da ülkede barış için son derece riskli bir durum teşkil etmektedir. Katılımcı bir bürokrata göre ise, kutuplaşmanın önüne geçebilmek için aktörlerin yapıcı biçimde hareket etmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Buna benzer şekilde, başka bir bürokrat da, bir kimsenin seçim yatırımı olarak sesini yükseltmesinin doğru olmadığı görüşünü desteklemiştir. Dolayısıyla, siyasiler ölçülü hareketlerde bulunmaya dikkat etmeli, yıkıcı söylemlerde bulunmaktan kaçınmalıdırlar.

Proje verileri, empati eksikliğinin ve başkalarını kültürleri, dini inançları veya siyasi görüşlerine göre ayrıştırmanın Türkiye'de gerek toplumsal, gerekse siyasi düzeyde kutuplaşmayı kışkırtan başlıca nedenler arasında olduğunu göstermiştir. "15 Temmuz Sonrası Kutuplaşma, Mutabakat ve Demokrasi" çalıştayına katılan bir akademisyen, fikirlerin ve tercihlerin ahlâki yönden değerlendirmeye tabi tutulmasının iç grup-dış grup dinamiklerine dayalı ötekileştirme ve dışlama sorunlarını derinleştirdiğini ifade etmiştir. Örneğin, insanlar genellikle kendi siyasi, ideolojik, sosyal veya dini konumlarının ideal olduğunu düşünme eğilimindedirler. Bu açıdan bakıldığında, toplulukların nispeten izole mahallelerde yaşama ve aynı veya benzer görüşü, düşünceleri paylaşan tanıdıkları ve yakınlarıyla sosyalleşme eğilimleri kutuplaşmayı körüklemektedir. Ayrıca, siyasi yelpazenin her iki ucunda yer alan kişilerin de aynı ideolojiyi paylaştıkları yakınlarının hatalarını gözardı etmeye meyilli oldukları vurgulanmıştır. Siyasi aktörler bunu yaparken rakiplerine karşı ideolojik üstünlüklerini kanıtlamak amacıyla belirli siyasi pozisyonları ahlâki açıdan yönlendirmektedirler.

Proje sürecinde Türkiye'de kutuplaşmanın nedenlerinden birinin de medya olduğu görüşü destek bulmuştur. Medya kanallarının halkı belirli yorumlar etrafında manipüle ettiği iddia edilmiştir. Örneğin, "15 Temmuz Sonrası Kutuplaşma, Mutabakat ve Demokrasi" çalıştayında medya ve bazı medya aktörleri siyasal yönden yanlı bilgi verdikleri ve medya etik kurallarını çiğnedikleri için eleştirilmiştir. Geleneksel medya kanallarının ve bazı sosyal medya kullanıcılarının kendi takipçilerini sadece kendilerini onaylayan bir döngüye sevk ettiği de belirtilmiştir. Çalıştay katılımcılarından biri ve görüşme yapılan bir bürokrat tarafından, sosyal medyadaki anonimliğin insanları gerçek yaşamda karşılığı olmayan sahte, sanal bir gerçeklik içerisinde yapay bir şekilde cesaretlendirdiği iddia edilmiştir. Proje boyunca çok sayıda katılımcı basın özgürlüğü sorununun uzlaşma ve demokrasinin önünde ciddi bir engel teşkil ettiğine dikkat çekmiştir.

Peşpeşe gelen, sürekli seçim dalgalarının da kutuplaşmaya yol açan unsurlar arasında olduğu ifade edilmiştir. "15 Temmuz Sonrası Kutuplaşma, Mutabakat ve Demokrasi" çalıştayına katılanlara göre ülkenin sürekli bir seçim atmosferi içinde olması popülizmin siyasi bir araç olarak kullanımını daha da yaygınlaştırmıştır. Türkiye'de son üç yılda beş seçim yapılması seçim yorgunluğuna neden olmuş ve kutuplaşmayı körüklemiştir. Son yıllarda bu kadar çok seçim yapılması AK Parti destekçileri ve muhalifleri şeklinde bir bölünmeye de neden olmuştur. Benzer şekilde, Dicle Üniversitesi'nden Vahap Coşkun, anayasa değişikliğini destekleyenler ve karşı çıkanların sistem değişikliğini bir beka meselesi olarak görmeleri sonucunda kutuplaşmanın daha da derinleştiğini ileri sürmüştür.

Anayasa değişikliği ve başkanlık sistemine geçiş referandumu süreci de Türkiye'de kutuplaşmanın nedenleri arasında gösterilmiştir. Örneğin, "15 Temmuz Sonrası Devlet, Dış Politika ve Ordu" çalıştayı katılımcılarından Kürdistan Sosyalist Partisi (PSK) Genel Başkan Yardımcısı Bayram Bozyel, uzlaşma ruhunun başkanlık referandumu kampanyası nedeniyle çok kısa ömürlü olduğunu belirtmiştir. CHP

13 İpek Yezdani, "Kutuplaşma Vahim Boyutta," *Hürriyet*, 1 Şubat, 2016, erişim tarihi: 14 Nisan, 2017, http://www.hurriyet.com.tr/kutuplasma-vahim-boyutta-40048144.

Milletvekili Sezgin Tanrıkulu ayrıca, darbe girişimi sonrasında ve olağanüstü hal döneminde başkanlık tartışmalarının hükümet tarafından gündeme getirilmesinin kutuplaşmayı tırmandırdığını ifade etmiştir. Eski bir Diyarbakır Belediyesi yetkilisinin ifadeleri de 16 Nisan referandum sürecinin toplumun laik ve muhafazakâr kesimleri arasındaki gerginliği arttırabileceği görüşünü destekler nitelikte olmuştur. Benzer şekilde, Senem Aydın-Düzgit ve Evren Balta, toplumsal kutuplaşmanın diğerlerinin yanı sıra, "denge ve denetleme mekanizmalarına öncelik veren bir sistem yerine referandumlar gibi çoğunlukçu enstrümanlar üzerinden" popülist liderler tarafından körüklendiğini ileri sürmektedirler.[14] Bu bakış açısına göre, referandumlar toplumdaki kutuplaşmanın siyasi çıkarlar uğruna daha da tırmandırılmasına yönelik birer fırsat şeklinde kullanılmaktadır.

Eski bir Diyarbakır Belediyesi yetkilisi, kutuplaşmanın son üç yıl içinde endişe verici boyutlara ulaştığını ifade ederek siyasi partilerin politika geliştirme süreçlerini insanları Türk-Kürt ve laik-muhafazakâr şeklinde ayrıştırıp kutuplaştırma üzerine temellendirdiklerini eklemiştir. Projenin diğer katılımcılarından bazıları da, Türkiye'deki siyasi kültürün ana akım sosyal grupların dışında kalan kişileri dışlayıcı nitelikte olduğunu belirtmişlerdir. Örneğin, "15 Temmuz Sonrası Kutuplaşma, Mutabakat ve Demokrasi" çalıştayı sırasında yapılan bir grup aktivitesine katılan gruplardan biri, kadınların ve Kürtler, Aleviler veya Ermeniler gibi etnik ve dini grupların siyasi partilere katılımının oldukça sınırlı kaldığı Türkiye'de siyasi partilerin temsil kabiliyetinin son derece tartışmalı bir konu olduğu görüşünü ortaya koymuştur.

CHP Milletvekili Selina Doğan, dinin siyasi çıkar sağlamak amacıyla istismar edildiğini ifade etmiştir. Bu görüşe göre, çok sayıda okulun *İmam Hatip* lisesine dönüştürülmüş olması, imamların ve öğretmenlerin koordineli bir şekilde çalıştıklarının ve kamu kurumlarının belirli bir ideolojiye hizmet ettiğinin bir göstergesidir. Laik-muhafazakâr eksende kutuplaşma konusunun tartışılması esnasında, bazı katılımcılar tarafından dinin kutuplaşmanın hem nedeni, hem de çaresi olabileceği görüşü dile getirilmiştir. Bu anlamda, kutuplaşmanın önüne geçerek toplumsal uzlaşma getirme konusunda Diyanet İşleri Başkanlığı'na önemli bir sorumluluk düştüğü ifade edilmiştir.

Çok sayıda katılımcı, Türkiye'de laik ve muhafazakâr kesimler arasındaki kutuplaşmanın çok net bir şekilde görülebildiği durumlara örnek olarak Yeni Yıl kutlamalarıyla ilgili tartışmaları göstermiştir. Bazı katılımcılar, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 2017 yılbaşı gününün hemen öncesinde yeni yıl kutlamalarını olumsuzlamasının insanların dini eksende kutuplaşmasına neden olduğunu vurgularken, bir bürokrat Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yayımlanan hutbelerin insanları kutuplaştırma olasılığının düşük olduğunu ileri sürmüştür. Anılan bürokrat, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bu yöndeki beyanlarının insanları dini uygulamalar ve geleneklerle ilgili bilgilendirme sorumluluğu doğrultusunda verildiğini belirterek, Başkanlığın örneğin Ramazan ayı boyunca savurganlık ve lüks iftarlar gibi konularda çeşitli beyanlarda bulunulduğunu da sözlerine eklemiştir.

Katılımcılardan bazıları, yılbaşı gecesi Irak-Şam İslam Devleti (IŞİD) tarafından İstanbul'daki Reina adlı gece kulübüne düzenlenen silahlı saldırı üzerine, farklı yaşam tarzları konusundaki tartışmaların yeniden gündeme taşındığını belirtmiştir. Bir PSK temsilcisi, IŞİD'in insanları yaşam tarzı tartışmaları üzerinden ideolojik olarak kutuplaştırmak amacıyla bilinçli olarak toplumun sinir uçlarına dokunduğunu ifade etmiştir. Benzer şekilde, CHP milletvekili Selina Doğan'a göre, Reina saldırısı etrafında gelişen olaylar, örneğin, saldırı sonrası bir kahvehanede vatandaşları cihatçılara karşı mücadeleye davet eden ve laiklik vurgusu yapan iki gencin tutuklanması ve saldırı öncesinde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yeni yıl kutlamalarını eleştiren beyanları, kutuplaşmayı derinleştiren hareketlerdir. Doğan, halkın bir kesimini kin ve düşmanlığa tahrik etmenin Türk Ceza Kanununun 216. maddesi kapsamında suç olarak tanımlanmış olmasına rağmen Reina saldırısı sonrasında vatandaşları cihatçılara karşı mücadeleye ve laikliğe davet eden iki gencin tutuklandığına işaret etmiştir.[15] CHP milletvekili Sezgin Tanrıkulu da aynı olaya atıfta bulunarak Türkiye'de daha önce bu denli katı uygulamalarla hiç karşılaşılmadığını ifade etmiş, bu durumun hukuk sisteminin bir kutuplaştırma aracı haline geldiğini gösterdiğini belirtmiştir.

14 Senem Aydın-Düzgit ve Evren Balta, "15 Temmuz Darbe Girişimi Sonrası Türkiye: Elitler Kutuplaşma Hususunda Kutuplaşınca," *İPM Politika Raporu* (İstanbul: İstanbul Politikalar Merkezi, Haziran 2017), 6. Ayrıca bkz. Marc J. Hetherington and Jonathan D. Weiler, *Authoritarianism and Polarization in American Politics* (New York: Cambridge University Press, 2009).

15 "Two Appearing in Viral 'Secularism' Video Arrested in İstanbul," *Hurriyet Daily News*, 4 Ocak, 2017, erişim tarihi: 14 Nisan, 2017, http://www.hurriyetdailynews.com/two-appearing-in-viral-secularism-video-arrested-in-istanbul-.aspx?pageID=238&nID=108124&NewsCatID=341.

15 TEMMUZ SONRASI KÜRT SORUNU VE DEMOKRASİ

Kürt sorunu, Türkiye'de uzlaşma ve demokrasinin sağlanması için acilen çözülmesi gereken en önemli konuların başında gelmektedir. Temel hak ve özgürlük sorunlarıyla ilintili olan Kürt sorununun çözüme kavuşturulması, Türkiye'de demokratik konsolidasyonu da olumlu yönde etkileyecektir. Dolayısıyla, Kürt sorununun çözüme kavuşturulması, Türkiye'nin karşı karşıya olduğu pek çok başka sorunun çözümüne doğrudan etki edecektir. Nevin İl tarafından da vurgulandığı gibi, bu anlamda darbe girişimi bir anlamda çözüm sürecini baltalamıştır.

Projeye katılan çok sayıda katılımcı Kürtlerin ne devlet, ne HDP, ne de Kürdistan İşçi Partisi (PKK) tarafından temsil edilmediklerini düşündükleri görüşünü desteklemiştir. Ayrıca, PKK'nın öngördüğü vizyonun modası geçmiş, tek partili, sosyalist, arkaik bir sistem üzerine kurulu olduğu ve giderek globalleşen dünya düzeninin gerçeklerini karşılamaktan uzak olduğu da vurgulanmıştır. Benzer şekilde, AK Parti tarafından önerilen tek parti sisteminin de çok farklı bir alternatif sunmadığı ve Kürt halkının ihtiyaçlarına, çıkarlarına ve endişelerine cevap vermediği düşüncesi hakimdir. Temsiliyet eksikliği durumu, HDP'nin 15 Temmuz sonrasında darbeye karşı sağlam bir duruş sergileyememesi nedeniyle daha da belirginleşmiştir. Katılımcılardan biri tarafından ifade edildiği gibi, hükümet, bu yeni siyasi alanı Kürtlere daha fazla yer açacak şekilde genişletme konusunda başarısız olmuştur. Bunun yerine HDP'yi izole etmek, tartışmaların ve karar alma süreçlerinin dışında bırakmak tercih edilmiştir. Bu durum HDP ve PKK karşıtı bir duruş olarak gösterilmekle birlikte, Kürt halkının kendini rencide edilmiş ve dışlanmış hissetmesine neden olduğu söylenebilir. Diğer taraftan, eski bir Diyarbakır Belediyesi yetkilisi, hükümetin darbenin bizzat mağdurları olan Kürt vatandaşlara danışmadığını belirtmiştir. "15 Temmuz Sonrası Kürt Sorunu ve Demokrasi" çalıştayı esnasında altı çizilen diğer bir husus da, hem hükümetin hem de PKK'nın eleştirilere karşı aşırı hassas olduğu ve Kürt halkından mutlak itaat beklentisi içinde olduklarıdır.

Görüşme yapılan bürokratlar ve AK Parti milletvekilleri HDP'nin Yenikapı sürecinin dışına itildiği iddiasını reddederek HDP'nin kendi isteğiyle sürecin dışında kalmayı seçtiğini iddia etmişlerdir. Araştırma katılımcılarından biri, benzer bir yaklaşımla, HDP eş genel başkanı Selahattin Demirtaş'ın darbe girişimi sonrasında mecliste yapılan toplantıya katılmamasını, HDP açısından uzlaşmaya yönelik kaçırılmış bir fırsat olarak değerlendirmiştir. Benzer şekilde, Vahap Coşkun, HDP'nin işbirliğinden uzak bir tavır sergilemesinin, anayasa değişikliği sürecinde oluşan muhalefet boşluğunun doldurulmasında MHP'nin elini güçlendirdiğini kaydetmiştir. Sonuç olarak, Türkiye bugün sağ kanat koalisyonu tarafından hazırlanıp ortaya koyulmuş bir anayasa taslağı ile karşı karşıyadır.

"15 Temmuz Sonrası Kürt Sorunu ve Demokrasi" çalıştayı katılımcılarından biri tarafından ifade edildiği üzere, devlet, diğer etmenler ne olursa olsun kendisi ile vatandaşları arasındaki toplumsal sözleşmenin gereğini yerine getirme konusunda Kürt vatandaşlarına karşı ahlaki görev ve sorumluluk üstlenmelidir. Araştırmaya katılanlar Kürt halkının, ne Kürt yetkililere ne de Türk devletine güvenebildikleri bir durum içerisinde kapana kısılmış hissettiklerini vurgulamıştır. "15 Temmuz Sonrası Kürt Sorunu ve Demokrasi" çalıştayı katılımcılarından biri, AK Parti hükümeti tarafından atılan bazı adımların parlamentoda alınan kararları ihlal eder nitelikte olduğunu belirtmiş, örnek olarak parlamentoya sunulan teklifin geri çekilmesi konusunda dört parti arasında uzlaşma sağlanmasından kısa bir süre sonra Türkiye'nin doğusundaki belediyelere hükümet tarafından kayyum atanması gösterilmiştir. Demokrasiye darbe olarak görülen bu uygulama, Kürt hareketinin siyasi kanadı olarak görülen HDP'ye karşı topyekun bir savaş başlatılmış olduğu algısını yaratmıştır. Diğer bir katılımcı, bu agresif tavrın darbe girişiminin ve 7 Haziran seçimleri sonrasında PKK'nın başlattığı "şehir savaşları"nın karşısında duran, çözüm sürecini desteklediğini somut bir şekilde gösteren Kürt halkının iyi niyetini sarstığını ve kaygılarını arttırdığını ileri sürmüştür.

Bunun tam aksine, bir bürokrat, hükümetin tepkisinin hiçbir şekilde Kürt vatandaşlara karşı olmadığının ve çözüm sürecini istismar eden Kürt yetkililere karşı verilen bir tepki olduğunun altını çizmiş; HDP'yi mahkemelerde duruşmalara katılmamak, terörist eylemlere göz yummak, hendeklere bombalar gömmek ve resmi araçlarını teröristlerin kullanımına vermekle suçlamıştır. Aynı şekilde, başka bir bürokrat da, kayyum atamalarının belediyelerin PKK'nın denetimi altında hareket etmesi ve vatandaşlara hizmet verememesi nedeniyle yapıldığını belirtmiş; PKK'nın karşılıklı diyalog ve barış ortamı sağlamak amacıyla devlet tarafından kendilerine sunulan konfor alanını kullanmak yerine şehir merkezlerine bombalar yerleştirme ve uluslararası platformlarda Türkiye aleyhine propaganda yapma yolunu seçtiğini ifade etmiştir.

"15 Temmuz Sonrası Kürt Sorunu ve Demokrasi" çalıştayının bazı katılımcıları, sınıf dinamiklerinin gerek Kürt sorunu gerekse Türkiye'nin genel kutuplaşma sorununda önemli rol oynadığını belirtmişlerdir. Akademisyen bir katılımcının da belirttiği gibi, özellikle son on yılda ortaya çıkan yeni Türk ve Kürt orta sınıfın kalkınmasıyla birlikte, devletten ve Kürt liderlerden ekonomik, sosyal ve siyasal beklenti ve talepleri de gittikçe artmıştır. Bununla birlikte, Diyarbakır'dan bir akademisyen, Kürtlerin artık Kürdistan Bölgesel Yönetimi (KRG) veya diğer bölgesel aktörlerle kurulabilecek sınır ötesi işbirlikleri çerçevesinde faydalanılabilecek fırsatlarla ilgili farkındalıklarının arttığına işaret etmiştir. Buna göre, ideolojik emellere olan ilginin azaldığı günümüzde, istikrar ve refah talepleri yoğunluk kazanmıştır. Hem siyasal hem de sosyolojik açıdan bakıldığında, Türkiye'de ortak geleceğe yönelik barışçıl bir tutum izlenen yeni ve yenilikçi bir yaklaşıma ihtiyaç duyulmaktadır.

İrlanda ve Kolombiya barış süreçlerinde de görüldüğü gibi, liderlerin samimiyeti ve barış emeline olan bağlılığı çatışma çözümü açısından kritik önem taşımaktadır. Çözüm Süreci'nde, böylesine güçlü bir liderlik ve bağlılık ne Türk ne de Kürt tarafında sağlanabilmiştir.[16] Diyarbakır'dan bir akademisyenin de vurguladığı gibi, Kürt liderlerin siyasi kanadın merkezi bir rol oynamasını sağlamadaki başarısızlığı, çözüm beklentilerini olumsuz yönde etkilemektedir. Diyarbakır'dan bir akademisyen, HDP'nin diğer ülkelerdeki Kürt mevkidaşlarının aksine Kürt hareketinin çevresel gücünü teşkil ettiğini, merkezin Kandil/İmralı tarafından temsil edildiğini belirtmiştir. Dolayısıyla, HDP merkez konumuna getirilip Kandil/İmralı çevresine konumlanmadığı müddetçe, silahlı mücadelenin sonlandırılması ve çözüm sağlanması pek mümkün görünmemektedir. HDP'nin, Kürdistan Topluluklar Birliği'nin (KCK) Kürt yerleşim bölgelerinde silahlı mücadelenin sürdürülmesi yönündeki yanlış kararını açıkça eleştiremediği ve karşısında duramadığı için, KCK yönetimi karşısında Kürt hareketinin siyasi kanadını güçlendirme fırsatını kaçırmış olduğu üzerinde durulmuştur.

Ankara'dan katılım sağlayan bir bürokrata göre, CHP yönetimi başlangıçta sergilediği olumlu tavırdan uzaklaşmış olmasına rağmen, liderlerin söylemlerinde kelimeleri dikkatle seçerek kucaklayıcı bir dil kullanmaları sayesinde darbe sonrası dönemde siyasi partiler arasında uzlaşma fırsatı halen devam etmektedir. Öte yandan, Selina Doğan, hükümeti parlamenter çözümlerden kaçınarak parlamentodaki çoğunluğunu -genellikle Cumhurbaşkanlığı Sarayı tarafından yönlendirilen- kendi siyasi hedefleri doğrultusunda kullanmakla eleştirmiştir. Diğer taraftan, eski bir MHP milletvekili, iktidardaki AK Parti yönetiminin seçimler vasıtasıyla varsayımsal ortaklıklar kurmaya yönelik çabalarının öngörülemezliğinin altını çizmiştir. Katılımcılar arasında yer alan Diyarbakır'dan bir akademisyen, hükümetin İslamcı ve milliyetçi kimliği nedeniyle Kürt sorununun çözümüne ilişkin entelektüel, ideolojik, siyasi ve idari gerekleri tam anlamıyla idrak edemediğini, zira kimlik taleplerinin hükümetin ideolojik çerçevesinde yankı bulmadığını ifade etmiştir.

"15 Temmuz Sonrası Kürt Sorunu ve Demokrasi" çalıştayından bir katılımcı, terörizmin genellikle askeri bir sorun olarak görülmesine rağmen gerçekte hepimizin parçası olduğu çok boyutlu bir "eko sistem" olduğuna işaret etmiştir. Araştırmaya katılanlar, Cumhuriyet döneminin ilk yıllarından bu yana Kürt sorununun, siyasal, sosyal, kültürel ve eğitimsel boyutlarının gözardı edilmesi ve Kürt kimliğinin bastırılmasını öngören inkar politikasının bir sonucu olarak ortaya çıktığı kanaatini dile getirmişlerdir.[17] Bu bağlamda, sorunu "biz/onlar", "öldür/öl" veya "zafer/yenilgi" karşıtlıklarının dışında ele almak önemlidir. Bu karşıtlıkların "sözde" askeri zaferler yaratılmasına katkı sağlaması mümkün olmakla birlikte, kazan-kaybet algısını güçlendirerek Çözüm Sürecini zedelediği görülmektedir. Diğer taraftan, sürdürülebilir barış, tüm tarafların nihai sonuçtan memnun kalacağı kazan-kazan stratejileri üzerine inşa edilmelidir. Ayrıca, olgunun askeri boyutunun bu denli vurgulanması gerek toplumsal boyutunun, gerekse tabanın ihtiyaçlarının, kaygılarının ve taleplerinin gözden kaçırılmasına sebep olmaktadır. Bunun yanı sıra, Kürt halkının barışçıl bir çözüm konusunda son derece istekli olduğu katılımcılar tarafından özellikle vurgulanmıştır. Çözüm Süreci boyunca Türkiye'nin doğusunda yapılan anket çalışmaları, %80'in üzerinde bir desteğin söz konusu olduğunu göstermiştir[18]. Bugüne kadar çözüme en yakın olunan dönem olmuştur. Bu durum, ölümlerin azalması, ekonomik beklentilerin artması ve barış ortamının sağlanmasıyla birlikte bölgenin gelişerek zenginleşebileceği ve barışın sürdürülebilir hale getirilebileceği algısını pekiştirmiştir.

16 Bu konuda ayrıntılı bilgi için lütfen bkz., Simon A. Waldman ve Emre Çalışkan, *The New Turkey and Its Discontents*, (New York, NY: Oxford University Press, 2017), 187-188.

17 Metin Heper, buradaki sorunun Türk devletinin Kürt etnik kimliğini inkar etmesi değil tanımamasından kaynaklandığını savunmaktadır. Metin Heper, *The State and the Kurds: The Question of Assimilation* (New York, NY: Palgrave Macmillan, 2007), 162-163.

18 "Çözüm Sürecine Destek Yüzde 84,7," *Bianet*, 3 Kasım, 2014, erişim tarihi: 12 Nisan, 2017, http://bianet.org/bianet/siyaset/159660-cozum-surecine-destek-yuzde-84-7.

Darbe girişiminin ardından devletin varlığına yönelik ciddi bir tehdit bulunduğu algısı giderek yaygınlaşmıştır. Beka tehdidi algısı, başka meselelerin yanı sıra, Kürt sorununun da güvenlikleştirilmesine yol açarak olası diyalog fırsatlarına engel olmuştur. Örnek vermek gerekirse, bir bürokrat, Fethullahçı Terör Örgütü (FETÖ) ile PKK arasında belli düzeyde bir işbirliği olabileceği yönündeki kaygılara işaret etmiştir.[19] Bu iddianın aksine, Diyarbakır'dan bir avukat ve insan hakları savunucusu, uzlaşma sürecinin başarısızlıkla sonuçlanması ve KCK operasyonlarının başlatılmasında etkin rol oynayan FETÖ bağlantılı polisleri, hakimleri ve valileri göreve getirenin bizzat hükümetin kendisi olduğunu savunmuş, akabinde PKK militanlarıyla güvenlik güçleri arasında yaşanan silahlı çatışmalarda bölgede tamiri mümkün olmayan fiziksel ve psikolojik hasarlar meydana geldiğini ifade etmiştir. Bu bağlamda, Nevin İl, yetkili makamlar silah ve askeri malzeme transferi karşısında daha etkin davranmış olsalardı hasarın kontrol altına alınabileceğini ileri sürmüştür. Ayrıca, Diyarbakır'daki çalıştayda çok sayıda katılımcı, PKK'nın silahlı mücadele ve terörist eylemlerden vazgeçmesi gerektiği kanaatini paylaşmıştır.

Araştırma sonuçlarına göre, Kürt halkı, darbe girişimi sonrası dönemin hemen başında Çözüm Süreci'nin yeniden canlandırılacağı beklentisi içindeydi. Ancak, Diyarbakır Barosu Başkanı Ahmet Özmen'in ifadelerine göre, HDP ve Kürt halkı, devlet aygıtı içine yerleşmiş paralel yapıların ortadan kaldırılmasına verdikleri desteğe rağmen olağanüstü hal ilanı ve kanun hükmünde kararnameler sonucunda olumsuz bir tablo ile karşı karşıya kalmıştır. "15 Temmuz Sonrası Kapsayıcı Büyüme ve Siyasal Mutabakat" çalıştayı katılımcılarından biri, darbe girişiminin arkasındaki örgütün liderinin ülkeye iade edilmesi yönündeki taleplerini 15 Temmuz öncesinde bile açıkça ortaya koyan Kürt halkının şu anda cezalandırılmakta olduğunu ifade etmiştir. Diyarbakır'daki katılımcılar, Kürt halkının 1990'lı yıllarda aynı yapılar tarafından mağdur edildiğini, hal böyle iken darbe sonrası dönemde HDP'li siyasetçilerin gözaltına alındığını ve hatta bazılarının tutuklandığını, HDP'li belediyelerin çoğuna kayyum atandığını belirtmişlerdir. Kürtler veya Kürt hareketi ile bağlantılı dernekler, vakıflar ve işçi sendikalarının kanun hükmünde kararnameler yoluyla kriminalize edildiği de görüşmeciler tarafından vurgulanmıştır. Eski bir Diyarbakır Belediyesi yetkilisi olan Şerif Derince, belediyenin kültürel ve sosyal projelerinin kayyumlar tarafından sonlandırıldığını eklemiştir. Bu nedenle, Kürt halkının olağanüstü hal ve kanun hükmünde kararnameleri muhalefeti, özellikle de Kürtleri bastırmak için kullanılan siyasi araçlar olarak gördüğüne işaret edilmiştir.

Diğer taraftan, bazı katılımcılar da hükümet ile Kürt siyasi kanadı arasındaki yakınlaşmanın ülkedeki güvenliği olumsuz yönde etkilediğini ortaya koymuştur. Bir bürokrat, güvenlik politikalarını meşrulaştırma gayretiyle, devletin güvenliği çözüme oranla daha öncelikli bir konu olarak gördüğüne dair bir algının söz konusu olduğunu belirtmiş; bununla birlikte, devletin bölge halkının güvenliğini sağlamak ve mevcut durumun kendi yararlarına olduğunu halka anlatmakla sorumlu olduğunu ifade etmiştir. Diğer bir bürokrat, devletin Kürt sorununun çözümüne yönelik önemli adımlar attığını, ancak gücünü korumak isteyen PKK'nın devletin bu iyi niyetini suistimal ettiğini belirtmiştir. Bu bağlamda, eski bir MHP milletvekili "Çözüm Süreci"nin gerçekte bir "Çözülme Süreci"nden ibaret olduğunu, devletin burada yaptığı hatanın farkına vardığını ve sadece güvenlik önlemleriyle çözülebilecek bir terör problemiyle karşı karşıya olunduğunu ifade etmiştir.

Kürt sorununun Türkiye'nin 15 Temmuz sonrası daha da derinleşen demokrasi sorunuyla ilintili olduğu, katılımcılar tarafından altı çizilen bir diğer hususdur. Tek parti devletine doğru gidiş, demokrasinin düzgün işlememesi, devlet kurumlarındaki bozulma ve yargı bağımsızlığının yara alması, demokratik çekişmeyi derinleştirmiştir. Katılımcılardan biri, 15 Temmuz'dan sonra sadece Kürtler değil, hükümeti eleştiren herkesin susturulduğunu veya şüpheli muamelesi gördüğünü belirtmiştir. CHP milletvekili Sezgin Tanrıkulu, toplu tutuklamalar ve görevden almalar ile Türkiye genelinde binlerce kişinin mağdur edildiğini, bu durumun da uzun vadede Kürt sorunundan daha büyük bir çatışmaya dönüşmesine zemin hazırlayacağını dile getirmiştir. Tanrıkulu, eskiden Türkiye'nin belirli bölgeleriyle sınırlı kalan Kürt sorununun artık tüm ülkeye yayıldığını da eklemiştir. Bu görüşe göre, Gülenciler, üst düzey beceri sahibi insan kaynakları kapasitesi nedeniyle Kürtlerden çok daha güçlüdür. Tanrıkulu'na göre, kutuplaşmanın önüne geçmek için süratli bir normalleşme sağlama yönünde çaba sarf edilmesi, somut demokratik adımlar atılması ve başkanlık sistemi gibi Türkiye'yi otoriter bir rejime dönüştürebilcek girişimlere son verilmesi gereklidir. Bayram Bozyel ve Şerif Derince, Kürt siyasetinin başlıca aktörlerinin cezaevinde olduğu gerçeği dikkate alındığında, ülkedeki ortamın insanların siyasi görüşlerini açıkça ifade edebilecekleri bir ortam olmaktan çok uzakta olduğunu ileri sürmüşlerdir.

19 "Tutuklanan terörist PKK/FETÖ ilişkisini anlattı," Anadolu Ajansı, 8 Eylül, 2016, erişim tarihi: 14 Nisan, 2017, http://aa.com.tr/tr/turkiye/tutuklanan-terorist-pkk-FETÖ-iliskisini-anlatti/643162.

Diyarbakır'dan katılan bir akademisyen, Hür Dava Partisi (HÜDAPAR), Hak ve Özgürlükler Partisi (HAK-PAR), HDP ve diğerleri de dahil olmak üzere, tüm Kürt hareketi temsilcilerinin anadilde eğitim, Kürt dilinin resmen tanınması ve adem-i merkeziyetçilik gibi kültürel haklar talep ettiğini belirtmiştir. Benzer eksende, Cuma Çiçek'in araştırmasından elde edilen sonuçlar, Kürt halkının Kürtlerin varlığının ve kimliğinin anayasal güvenceye alınmasını, bölgede ekonomik ve sosyal refahın geliştirilmesini ve dağdakiler de dahil olmak üzere Kürt meselesinin tarafı olmuş tüm aktörlerin yasal statülerinin tanımlanmasını talep ettiğini göstermektedir.[20] Katılımcılar arasında yer alan bir akademisyen, Kürt kimliğinin en önemli bileşeninin bugüne kadar verilen bedeller olduğunu, Kürtlerin mağduriyetinin devlet karşısında PKK'nın elini sürekli olarak güçlendirmesi nedeniyle etnik bilinçlerinin politize edildiğini ifade etmiştir. Bu bakımdan, çoğulcu demokrasinin güçlendirilmesinin devletin diğer aktörler karşısındaki meşruiyetini sağlamlaştıracağı kanaati paylaşılmıştır. Diğer taraftan, bir bürokrat, yaşanan tüm sorunlara rağmen Türkiye'nin, nispeten barış içinde yaşayan, dünyanın en büyük Kürt nüfusuna sahip ülkesi olduğunu ifade etmiştir. Bu minvalde, eski bir MHP milletvekili, Türkiye'de Kürt vatandaşlarla Türk vatandaşlar arasında fırsat eşitliğinin varolduğunu iddia etmiştir.

Derin kutuplaşma, diğer sorunların yanında, Kürt Çözüm Sürecini de olumsuz yönde etkilemiştir. Diyarbakır'dan bir akademisyen, Kürtler ile laik ve muhafazakar Türk sağı mensupları arasındaki bölünmenin Çözüm Süreci'nin çöküşünden sonra daha da derinleştiğine işaret etmiştir. Çatışma bölgelerinde yaşayan Kürtlerin Türkiye'nin batısı yerine küçük Kürt kasabalarına göç etmeyi tercih ettiğine dikkat çekilmiştir. Katılımcılar arasında yer alan bir avukat ve insan hakları savunucusu, Türkiye'nin diğer bölgelerinde yaşayan insanların Sur sürecinde hükümet tarafından uygulanan sıkı tedbirlere karşı tavır koymayarak Kürtleri hayal kırıklığına uğrattığını ifade etmiştir.[21] Bu nedenle, Türkler ve Kürtler arasında ayrışmalara neden olan fay hatları giderek derinleşmiştir. Öte yandan, Bayram Bozel, Türk halkının Kürtlerin etno-kültürel taleplerine bakışının bugün 1990'lı yıllara kıyasla daha ılımlı olduğunu belirtmiştir.

Kürt meselesini çevreleyen çatışmanın tanımı ve karakteri de diğer bir sorun kaynağıdır. Bazıları bunu bir demokrasi sorunu olarak değerlendirirken, diğerleri bir terör sorunu olarak görmektedir. "15 Temmuz Sonrası Kürt Sorunu ve Demokrasi" çalıştayı katılımcılarından biri tarafından dile getirildiği gibi, "barış" sözcüğü bile çoğu zaman "terör"le eş anlamlı olarak görülmektedir. Barış destekçilerine şüpheyle bakılmakta, hatta bu kişiler zaman zaman terörü desteklemekle suçlanmaktadırlar. Barış için Akademisyenler İnisiyatifi kapsamında hükümet ile Kürt grupları barışa davet eden bir bildiriye imza attıkları için çok sayıda akademisyenin görevden ihraç edilmesi buna örnek olarak gösterilebilir.[22]

Sivil toplum aktörleri ve kanaat önderlerinin çatışma çözümü sürecini olumlu yönde dönüştürmeleri mümkündür. "15 Temmuz Sonrası Kapsayıcı Büyüme ve Siyasal Mutabakat" çalıştayı katılımcıları arasında yer alan bir akademisyen, sivil toplum örgütlerinin siyasetle yakın ilişki içinde olmalarının hükümet ile Kürt siyasi hareketi arasındaki krize müdahale edememelerine neden olduğunu ileri sürmüştür. Vahap Coşkun da, Kürt meselesinin sürdürülebilir bir biçimde çözüme kavuşturulmasını kolaylaştıracak etkin mekanizmaların yokluğuna dikkat çekmiştir. Sivil toplum aktörlerinin siyasal süreçler bakımından tamamlayıcı rol üstlenmesi beklenen bir durum olmakla birlikte, hukuki altyapının sivil toplumun bu görevini yerine getirmesine müsaade etmediği belirtilmiştir. Diğer taraftan, Selina Doğan, görüşmelerin şeffaf bir şekilde yürütülmemesinden dolayı Çözüm Süreci'nin neden çöktüğünü bilmediklerini ifade etmiştir. Diyarbakır'da düzenlenen çalıştaya katılan bir iş kadını, herhangi bir siyasi mensubiyeti olmayan kişilerin bölgedeki fazlaca siyasileşmiş politik anlayış nedeniyle dışlandığını belirtmiştir.

Yine Diyarbakır çalıştayında katılımcılar arasında yer alan bir akademisyen, Türkiye'nin güneydoğusunda yaşayan insanların silahlı çatışma yerine demokratik süreçler ve sorunların müzakere yoluyla çözümünden yana oldukları için şehir savaşlarına destek vermediklerini kaydetmiştir. Bu minvalde, bir bürokrat, gereken koşulların sağlanması halinde her şeye rağmen sürecin kaldığı yerden devam edebileceğini savunmuştur. Sürecin sonlandırılmış değil "dondurulmuş" olması kritik öneme haiz olup, hükümet tarafında bir iyi niyet işaretidir. Ayrıca, bir bürokrata göre, devlet aygıtı içerisindeki FETÖ bağlantılı yapıların ortadan kaldırılmasının ardından çözüm sürecine kaldığı yerden devam edilmesi ve süratle önemli adımlar atılması mümkün olabilir. Ayhan Bilgen çözümün önünde önemli bir engel teşkil ettiği iddia edilen FETÖ ile mücadelenin sonlanmasının ardından, devletin bu konudaki istekliliğinin test edilmiş olacağını belirtmiştir. Bilgen, ayrıca,

20 Çiçek, "15 Temmuz Sonrası Kürt Meselesi ve Sivil Toplum," 3.

21 "Turkey: State Blocks Probes of Southeast Killings, " Human Rights Watch, 11 Temmuz, 2016, erişim tarihi: 14 Nisan, 2017, https://www.hrw.org/news/2016/07/11/turkey-state-blocks-probes-southeast-killings.

22 "Solidarity with Purged Academics for Peace in Turkey, " Academics For Peace, 22 Mart, 2017, erişim tarihi: 4 Nisan, 2017, https://barisicinakademisyenler.net/English.

sivil toplum aktörlerinin çözüm sürecinde önemli bir rol oynayabileceğini ve Çözüm Süreci'nin kaldığı yerden devamının sağlanması için bölgedeki kanaat önderlerinin devreye sokulabileceğini vurgulamıştır. Buna karşın,, başka bir bürokrat, Türk devletinin terör/silahlar ile arasına mesafe koyamayan bir yapıyla süreci devam ettiremeyeceğini ileri sürmüştür.

Kronoloji Aktivitesi

"15 Temmuz Sonrası Kürt Sorunu ve Demokrasi" çalıştayı sırasında yapılan Kronoloji Aktivitesi'nde katılımcılardan, herhangi bir tarih sınırlaması olmaksızın, Çözüm Süreci'ne yol açan/süreci etkileyen en belirleyici on olayı içeren bir kronoloji hazırlamaları istenmiştir. Ardından, katılımcılardan Çözüm Süreci'nin önündeki mevcut engelleri ve bu engelleri aşmak için gerekli olan çözüm önerileri belirlemeleri istenmiştir. Aktivite sırasında katılımcılar Türk devletini, PKK'yı, HDP'yi ve Kürt halkını Çözüm Süreci'nin başlıca aktörleri olarak tanımlamışlardır. Bununla birlikte, Diyarbakır'da yapılmış olan çalışma esnasında bazı katılımcılar HDP'nin daha çok kolaylaştırıcı bir konumunda olduğuna, Çözüm Süreci'nin baş aktörlerinden biri olmadığına işaret etmişlerdir. Örneğin, Sezgin Tanrıkulu, Erdoğan'ı ve PKK'nın cezaevindeki lideri Abdullah Öcalan'ı sürecin baş aktörleri olarak tanımlarken, HDP'nin taraflar ile hükümet, Kandil, Brüksel ve İmralı gibi bazı birimler arasında bilgi paylaşımı sağladığını ileri sürmüştür. İki katılımcı, adı geçen aktörlere ek olarak Türk halkını çoğu zaman göz ardı edilen önemli bir aktör olarak tanımlamıştır. Yakın geçmişte yaşanan Kolombiya Çözüm Süreci örneğinde görüldüğü gibi, toplumsal aktörlerin sürece dahil edilmemesi sürdürülebilir barışın sağlanmasını zorlaştıracağından, bu durum talihsizlik olarak addedilmiştir. Sivil toplumun giderek zayıflaması nedeniyle, Türk halkında sivil liderlik eksikliği olduğunun da altı çizilmiştir. Dolayısıyla, barışın toplumsallaştırılması için, ülkenin batı kesimlerinde yaşayanların da süreci sahiplenmesi ve yönlendirmesi gerektiği belirtilmiştir. Ancak, günlük siyasetteki sertleşme dikkate alındığında, önerinin gerçekleşmesi bu aşamada pek mümkün görünmemektedir. Çok sayıda sivil toplum kuruluşu (STK)'nın ve sivil toplum kuruluşunun kapatılması durumu daha da kötüleştiren unsurlar olarak gündeme getirilmiştir. Bu itibarla, barışın toplumsallaştırılması için güçlü bir sivil liderliğe ihtiyaç duyulduğu kanaati paylaşılmıştır.

Aktivite sırasında vurgulanan ilk olay Erdoğan'ın 28 Ocak 2005 tarihinde Diyarbakır'da yaptığı konuşmada "Kürt Sorunu" olgusunu kabul etmesi olmuştur. Bu konuşma iki farklı grup tarafından da gergin ortam üzerindeki yumuşatıcı etkisi olması ve 2009'da gerçekleştirilen Oslo Görüşmelerinin yolunu açması bakımından vurgulanmıştır. Akabinde, iki grup, çözüm yolunda atılan diğer önemli bir adım olarak Oslo Görüşmeleri'ni göstermiştir. Bu görüşmelerin iki tarafın askeri ve istihbari kanatları arasında ateşkes ve diyalog sağlanması ve İmralı Görüşmelerine zemin hazırlanması bakımından etkin olduğu ifade edilmiştir. 2009 yılı, gruplardan üçü tarafından resmi Çözüm Süreci'nin zemininin hazırlandığı önemli bir yıl olarak tanımlanmıştır. Bu kapsamda, Beşir Atalay'ın Çözüm Sürecine yeşil ışık yakan basın demeci, hükümetin Demokratik Açılım Süreci/Milli Birlik ve Beraberlik Süreci'ni başlatması ve hükümet tarafından desteklenen Alevi-Gayri Müslim Çalıştayları 2009 yılının önemli olayları arasında gösterilmiştir.

İmralı sürecinin başlatılması üç grup tarafından diyalog ve ateşkes ortamı için yeni bir umut olarak nitelendirilmiştir. Bu görüşmelerin Öcalan'ın liderliğinin güçlendirilmesi bakımından önemli olduğunun altı çizilmiştir. Öcalan'ın Diyarbakır'da düzenlenen 2013 Nevruz kutlamaları sırasında HDP Milletvekilleri Sırrı Süreyya Önder ve Pervin Buldan tarafından okunan mektubu, beş grubun hepsi tarafından askeri çatışmanın sonlandırılması ve ateşkes sağlanması üzerindeki etkisi ve özellikle AK Parti seçmen tabanını bu doğrultuda hazırlamak suretiyle bir barış perspektifini geliştirmesi bakımından önemli bir kilometre taşı olarak gösterilmiştir. Öcalan'ın Nevruz mektubunun beş grubun hepsinde dikkate alınan tek olay olması, ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.

Gruplardan üçü tarafından seçilen diğer bir önemli gelişme, 2013 yılında hükümetin toplumu olası bir barış ortamı için hazırlamak amacıyla yürüttüğü çalışmalar kapsamında "Akil İnsanlar Heyeti'nin" kurulması olmuştur. Aralarında akademisyenler, gazeteciler, iş adamları ve diğer tanınmış kişilerin bulunduğu 63 kanaat önderinden oluşan heyet, Türkiye'nin yedi coğrafi bölgesinde çalışmalar yürütmüştür. Katılımcılar bu girişimin gerek çatışmanın barışçıl yollarla çözümüne yönelik toplumsal algı üzerinde, gerekse Çözüm Süreci'nin toplumsallaştırılması noktasında son derece olumlu bir etkisi olduğunu vurgulamışlardır.

Gruplardan dördü, Suriye'deki Kürt bölgesi Kobani'nin İslam Devleti tarafından kuşatılmasının ardından sergilenen Kürt mücadelesini diğer önemli bir olay olarak değerlendirmiştir. Kobani olaylarının AK Parti ile Kürtler arasında bir yol ayrımına gelinmesine neden olduğu ve Çözüm Süreci'nin önünde engel teşkil ettiği belirtilmiştir. Olayların Kürt halkını hükümetin uygulamaları karşısında birleştirdiği de vurgulanmıştır. Katılımcılar, özellikle Peşmerge kuvvetlerinin

Türk topraklarından Kobani'ye geçmesine müsaade edilmesine atıfta bulunarak, AK Parti'nin iyi niyetine rağmen, süreci iyi yönetemediğinin altını çizmiştir. Öte yandan, 6-7 Ekim 2014 olayları, HDP'nin halka sokağa çıkma ve harekete geçme çağrısında bulunması ve çıkan olaylarda 51 kişinin hayatını kaybetmesi Kürtler arasında ciddi bir güven krizine neden olmuştur.

7 Haziran 2015 seçimleri, aktiviteye katılan gruplardan dördü tarafından başka bir kilometre taşı olarak tanımlanmıştır. Katılımcılar, seçimlerin AK Parti ile HDP/PKK arasındaki çekişmeyi arttırdığını, gerilimi tırmandırdığını ve taraflar arasında güven kaybına neden olduğunu belirtmiştir. HDP'nin AK Parti'ye, özellikle de Erdoğan'a karşı ortaya koyduğu, Selahattin Demirtaş'ın "Seni başkan yaptırmayacağız" söylemiyle perçinlenen sert tutumunun Çözüm Süreci'ne hizmet etmediği gibi, başkanlık sisteminin esasen sorunun çözümü bakımından fayda sağlayabileceği vurgulanmıştır. HDP'nin seçim stratejisini salt AK Parti karşıtlığı üzerine inşa etmesi eleştirilmiştir. Diyarbakır calıştayında bir iş adamı ve Bayram Bozyel, 7 Haziran seçimleri öncesindeki Suruç saldırısı ve akabinde iki polis memurunun öldürülmesi olaylarının Çözüm Sürecini sarstığına işaret etmiştir. Çok sayıda insanın ölümüyle ve Türkiye'nin güneydoğu kentlerinin yakılıp yıkılmasıyla sonuçlanan hendek savaşları ile birlikte, çözüm beklentilerinin giderek zayıfladığı bir döneme girilmiştir.

Aktivite esnasında öne çıkan ortak görüşlerden biri de, tarafların tutarlı bir yol haritası üzerinde uzlaşma sağlayamamış olduğudur. "Dolmabahçe Mutabakatı" iki grup ve çok sayıda araştırma katılımcısı tarafından bu anlamda kaçırılmış fırsatlara örnek olarak gösterilmiştir. Hem hükümetin hem de HDP'nin görüşmeler sırasında birbirlerinin önceliklerini, ihtiyaçlarını ve önerilerini bilmediği veya bunları dikkate almaktan imtina ettiği üzerinde durulmuştur. Bu noktada, "Mutabakat" sözcüğünün bile grupların her biri için farklı anlam ifade ettiği ortaya çıkmıştır.. Örneğin, CHP milletvekili Sezgin Tanrıkulu, kendisiyle yapılan görüşmede Erdoğan'ın Kürt meselesini çözme konusunda istekli olmadığını, çünkü bu konuya bir siyasi çıkar devşirme amacıyla yaklaştığını ileri sürmüştür. Tanrıkulu, AK Parti ve HDP'nin sorunu parlamentoda, CHP'nin de katılım sağlayacağı bir süreç dahilinde çözmeye yanaşmadığı görüşündedir. Tanrıkulu'na göre, AK Parti, CHP'yi dışlamış, HDP ise Kürt meselesine parlamento tabanlı bir çözüm getirme konusunda ağırlığını kullanamamıştır. Seçimler yaklaşırken Erdoğan HDP'yi ve süreci gözden çıkarmıştır. Bu görüşe göre, Erdoğan'ın Çözüm Süreci'nin siyasi bir getirisi olmayacağının farkına varması üzerine, misyon bütünüyle çökmüştür. Diğer taraftan, Vahap Coşkun, Dolmabahçe Mutabakatı'nın PKK'nın silah bırakması, PKK militanlarının yasal statüsü ve Kürt diasporası gibi önemli meselelerin ele alınması konusunda ileriye dönük bir takvim ve elle tutulur bir yol haritası sunmaması nedeniyle çöktüğünü vurgulamıştır.

Grupların kronolojilerine dahil ettikleri son olay, darbe girişimi sonrasında başlatılan Demokrasi Nöbetleri'nin bitimini simgeleyen ve 7 Ağustos 2016 tarihinde düzenlenen Yenikapı Mitingi olmuştur. Katılımcılar, yaratılan "yerli ve milli Yenikapı Ruhu"nun Kürtleri dışlanmışlık ya da ötekileştirilmişlik duygusuna ittiğinin, dolayısıyla da çözüm sürecine olumsuz yönde etki ettiğinin altını çizmişlerdir. HDP'nin darbe karşısında durma konusundaki başarısızlığı durumu daha da karmaşık bir hale getirerek Kürtleri hem devlet hem de HDP tarafından temsil edilmedikleri düşüncesine sevk etmiştir. Katılımcılardan birine göre, hükümet bu yeni siyasi alanı Kürtlere daha fazla yer açacak şekilde genişletme konusunda başarısız olmuş, Kürt halkının ihtiyaçları, çıkarları ve endişeleri ne devlet ne de Kürt yetkili makamları nezdinde karşılık bulabilmiştir. Bunun yerine, hükümet ve ana muhalefet partileri HDP'yi dışlayarak izole etmeyi, tartışmaların ve karar alma süreçlerinin dışında bırakmayı seçmiştir. Bu durumun HDP karşıtı bir duruş olduğu iddia edilmekle birlikte, Kürt halkının kendini rencide edilmiş ve dışlanmış hissetmesine neden olduğu belirtilmiştir.

15 TEMMUZ SONRASI KAPSAYICI BÜYÜME VE SİYASAL MUTABAKAT

Darbe Sonrası Çatışma Çözümü ve Demokrasi Fırsatları Projesi'nden elde edilen bulgular, bölgeler ve sosyal gruplar arasındaki ekonomik eşitsizliklerin Türkiye'de siyasi uzlaşı umutlarını gölgelediğini göstermektedir. Proje kapsamında düzenlenen "15 Temmuz Sonrası Kapsayıcı Büyüme ve Siyasal Mutabakat" çalıştayına katılan eski Kalkınma Bakanı, AK Parti Genel Başkan Yardımcısı Cevdet Yılmaz, Türkiye'nin 2015 yılında Antalya'da düzenlenen G20 Zirvesi'nde kapsayıcı büyümeyi temel kalkınma hedeflerinden biri olarak tanımladığını belirtmiştir. Yılmaz, devletin, gelir dağılımını düzenleyen, toplumun tüm kesimleri için fırsat eşitliği sağlayan ve kadınların üretim ve karar alma süreçlerine katılımını destekleyen sosyal politikalar üretmek suretiyle tüm toplumsal gruplara ekonomik refah sağlamakla sorumlu olduğunun da altını çizmiştir. Yılmaz'a göre, yeşil teknolojilere yatırım yapılması gibi çevreyle ilgili hususlar ve her kesimden insanın karar alma süreçlerine dahil edilmesini sağlayan katılımcı yönetişim uygulamaları kapsayıcı büyüme için dikkate alınması gereken diğer unsurlar arasındadır.

Araştırma katılımcıları, Kürt sorunu etkin bir çözüme kavuşturulmadığı müddetçe, ekonomik gelişme, cinsiyet eşitliği ve eğitimle ilgili meselelere ayrıntılı çözümler getirilemeyeceği kanaatini ortaya koymuşlardır. Örneğin, "15 Temmuz Sonrası Kapsayıcı Büyüme ve Siyasal Mutabakat" çalıştayına katılanlar, Türkiye'nin güneydoğusunda ekonomik kalkınma için en önemli ön koşulun barış ortamının yeniden sağlanması olduğunu savunmuşlardır. Hükümetin girişimleri kâğıt üzerinde umut verici görünmekle birlikte, yabancı ve yerli yatırımları çekmek için acilen barışçıl bir ortam sağlanmasına ihtiyaç duyulduğu kanaati paylaşılmıştır. Örneğin, Diyarbakır'dan bir iş adamı, girişimcilerin ekonomik faaliyetleri için Diyarbakır, Batman veya Siirt yerine nispeten daha huzurlu ekonomik ve siyasal ortam sunan Adıyaman, Şanlıurfa ve Kahramanmaraş gibi kentleri tercih ettiklerini belirtmiştir. Bu görüşe katılan CHP milletvekili Sezgin Tanrıkulu, silahlı çatışma ve şiddet ikliminde özel sektör ve kamu yatırımlarının hayat bulma şansı olmayacağını dile getirmiştir.

Ayhan Bilgen, güvenlikleştirme konusuyla ilgili olarak çatışmanın askeri bütçeye önemli miktarda kaynağın aktarılmasını gerektirmesinden dolayı Türkiye için önemli bir dezavantaj haline geldiğine dikkat çekmiştir. Diğer taraftan Cevdet Yılmaz ise, tüm gruplar ve siyasi partiler prensip olarak terörü açıkça reddetmediği müddetçe ekonomik büyüme sağlamanın güç olacağı görüşündedir. Yılmaz, Silvan Sulama Projesi gibi bölgenin ekonomik yapısını önemli ölçüde değiştirmesi muhtemel hükümet yatırımlarının kara mayınları ve şantiyelere düzenlenen saldırılar nedeniyle tıkandığını ve gecikmeye uğradığını belirtmiştir. Diyarbakır'dan bir sivil toplum temsilcisi, Kürt siyasi kanadının bölgedeki muhalif gruplara baskı uyguladığını ve zenginleşmeye yönelik eylemleri ahlaka aykırı olduğu gerekçesiyle reddettiğini ifade etmiştir. Bazı katılımcılara göre, Türkiye'nin güneydoğusundaki belediyelerle ilgili yolsuzluk iddiaları mevcuttur. Örneğin, PKK'nın işadamlarını belediyeler üzerinden kendi çıkarı için kullandığı iddia edilmiştir. Bu bağlamda, katılımcılar, bölgede istikrar ve ekonomik gelişme sağlanması için PKK'nın silahlı mücadelesinin ve şiddetin koşulsuz bir şekilde kınanması çağrısında bulunmuşlardır. Eski bir MHP milletvekili, terörün nedeninin yoksulluk, ekonomik geri kalmışlık ve işsizlik olduğu yönündeki iddiaları kabul etmediğini belirtmiş, gerekçe olarak da PKK'ya orta sınıf ailelerden çok sayıda katılım olmasını göstermiştir. Anılan eski milletvekiline göre, Karadeniz Bölgesi çok daha yoksul bir bölge olduğu halde insanları şiddete başvurmamakta, PKK ise araçları ve iş makinelerini yakmak suretiyle bölgedeki yatırımları baltalamaktadır. Eski milletvekiline göre, ekonomik yatırımların bölgedeki mevcut durumu tersine çevirmesi beklenmemelidir.

Proje süresince özel sektör yatırımlarının bölgesel kalkınma açısından önemli bir rol oynayabileceğinin ve hükümetin bölgedeki özel teşebbüslerin ekonomik kapasitesini güçlendirmek için adımlar atması gerektiğinin üzerinde önemle durulmuştur. Bu minvalde, Cevdet Yılmaz, ekonomik kalkınmayı desteklemek için yabancı yatırımcıların bölgeye çekilmesini sağlamak amacıyla Cazibe Merkezleri Programı'nın Diyarbakır'da uygulanmaya başlandığını kaydetmiştir. Çalıştaya katılan bir iş kadını hem mevcut hem de potansiyel yatırımcılara ekonomik teşvikler ve devlet fonları olanağı sunulması gerekliliğini vurgulamıştır. Anılan iş kadını, hali hazırda bölgede faaliyetlerini sürdüren şirketlerin desteklenmesiyle ekonomik teşviklerin daha etkili uygulanabileceğini ifade etmiştir.

Diyarbakır'dan bir sivil toplum temsilcisi, merkezi yönetimin ekonomi politikalarının bölgesel veya yerel kalkınma üzerindeki sınırlayıcı etkileri nedeniyle, hükümet tarafından uygulamaya koyulan yatırım teşvik sistemlerinden verimli sonuçlar alınamadığını değerlendirmiştir. Ayrıca, Diyarbakır'da düzenlenen çalıştay sırasında, bölgesel kalkınma ve ekonomik

büyüme planlarının merkezi karar alma süreçlerine tabi olmaları nedeniyle iyi tasarlanmış ve etkin düzenlemeler haline getirilemediği dile getirilmiştir. Bölgede kalkınmayı teşvik etmek amacıyla 21 kanun yapılmış olmasına rağmen, Türkiye'nin batı kentleriyle kıyaslandığında yeterli düzeyde ekonomik ve sosyal refah üretme konusunda başarılı olunamamıştır.

Diyarbakır'dan bir akademisyene göre, kalkınma planlarının beklenen etkiyi yaratmaması Ankara'nın Türkiye'nin güneydoğusuyla ilgili algısının kusurlu ve eksik olduğunu göstermektedir. Anılan akademisyen, çevre illerdeki kaynakların sanayileşmiş merkezlere yönlendirilmesinin bölgenin ekonomik kalkınma açısından 60 yılı aşan geri kalmışlığında önemli payı olduğunu savunmuştur. Diğer bir akademisyen de, Türkiye'nin güneydoğu illerinin öteden beri en geri kalmış bölge olan 6. Bölge kapsamında yer aldığına işaret etmiştir.[23] Bu cihetle, eski bir Diyarbakır belediyesi yetkilisi, kentin Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında kurulan üç fabrikadan birine ev sahipliği yapmasına rağmen, uygulanan başarısız politikalar nedeniyle bugün Diyarbakır nüfusunun yüzde 60'ının sürekli bir işe, yeterli gelire ve sosyal güvenceye sahip olmadığını belirtmiştir. Dolayısıyla, kapsayıcı büyüme için kaynak dağılımının ve kurumsal gerekliliklerin yeniden müzakere edilmesini sağlayacak, kamu yararını öncelikli tutan bir kamu liderliğinin ortaya koyulması aciliyet arz etmektedir.

"15 Temmuz Sonrası Kapsayıcı Büyüme ve Siyasal Mutabakat" çalıştayına katılan bir avukat, Ankara'yı ekonomik yatırımlar bakımından Türkiye'nin güneydoğu kentlerine karşı ayrımcılık yapmakla eleştirmiştir. Diyarbakır'ın önemini azaltma gayesiyle merkezi hükümetin bölgesel idari birimlerinin diğer kentlere yayıldığı da vurgulanmıştır. Şerif Derince ise, Türkiye'nin güneydoğusu kâğıt üzerinde merkezi hükümetten teşvik ve ekonomik yardım alıyor gibi görünmekle birlikte, bahsedilen yatırımların gerçekte ya eksik, ya da namevcut olduğunu savunmuştur. Dahası, bürokratik işlemlerin karmaşıklığı nedeniyle Cazibe Merkezleri Programı gibi ekonomik kalkınma paketlerinin uygulanamadığına değinilmiştir.

Benzer bir anlayışla, Sezgin Tanrıkulu da Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) örneğini vererek bölgeye karşı ayrımcılık yapıldığını iddia etmiştir. Projenin yaklaşık yüzde 80'inin enerji alanındaki projeleri kapsadığını, sadece yüzde 20 civarının sulama planları için ayrıldığını ifade eden Tanrıkulu, GAP projesiyle üretilen enerji ülkenin diğer bölgelerine dağıtılırken, bölgesel kalkınma açısından asıl önemli rolün sulama olduğunu savunmuştur. Öte yandan, güvenlik problemi nedeniyle üç baraj inşaatıyla ilgili çalışmalar durdurulmuştur. Benzer şekilde, dağlık alanların güvenlik tedbirleri nedeniyle kapatılması da tarım ve hayvancılığı olumsuz yönde etkilemektedir.

Projede vurgulanan diğer önemli bir mesele, devlet bütçesinin dağılımındaki eşitsizliktir. Örneğin, Derince, Dicle Üniversitesi'ni belediyeye ayrılan bütçeden daha büyük bir bütçeye sahip olmasına rağmen kentin ekonomik, sosyal ve kültürel gelişimine katkıda bulunmamakla eleştirmiştir. Bununla birlikte, Bozyel ve Derince, Dünya Bankası'ndan alınan kredinin hükümetin garantör sıfatıyla ödemeye onay vermemesi nedeniyle Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi'ne iletilmediğini belirtmişlerdir. Bu bağlamda, mevcut kamu yatırımlarının bölgede kapsayıcı büyümeyi kolaylaştırma anlamında başarısız olduğu değerlendirilmiştir. Söz konusu yatırımlar, kapsayıcı büyüme sağlamaya yönelik çözümler sunmaktan ziyade, terör sorunuyla mücadele amacını taşıyan sözde çözüm yolları olarak görülmektedir.

Bölgesel kuruluş ve derneklerin bölgede kapsayıcı büyüme sağlamada önemli bir rol oynayabileceği de proje esnasında dile getirilmiştir. Nevin İl'e göre, bölgedeki kalkınma ajansları özel sektör şirketlerine kurumsallaşma, altyapı oluşturma ve ticaret hacmini arttırma gibi konularda aktif destek sağlamaktadır. Nevin İl ayrıca, oda ve derneklerin finansal kaynak sorunları gibi çeşitli engeller yüzünden beklenen seviyede performans gösteremediklerini ifade etmiştir. "15 Temmuz Sonrası Kapsayıcı Büyüme ve Siyasal Mutabakat" çalıştayına katılan bir iş adamı, mesleki oda ve derneklerin siyasete atılmak için bir sıçrama tahtası olarak görüldüğünü belirtmiştir. Bu kurumlar, üyelerinin ticaret hacmi, kapasitesi ve ticari faaliyetleriyle ilgili son derece hayati verileri ellerinde bulundurmalarına ve gerek ekonomik büyüme, gerekse kalkınma fırsatlarını ve risklerini analiz etmek için ihtiyaç duyulan verilere sahip olmalarına rağmen, pek çoğu yerel ve ulusal düzeyde karar alma süreçlerine etki edebilecek anlamlı politikalar geliştirememektedir.

Diyarbakır'da düzenlenen çalıştaya katılan bir sivil toplum üyesi ve iş kadını, bölgenin genç nüfusu sayesinde emek yoğun sektörler açısından önemli bir potansiyele sahip olduğuna, emek yoğun sektörlerde kurulacak kamu-özel sektör ortaklıklarının Türkiye'nin güneydoğusunda ekonomik büyümeye

23 Bölgesel kategoriler, bölgesel devlet teşvikleri kapsamında desteklenen bölgelere atıfta bulunmaktadır. Diyarbakır; Ağrı, Ardahan, Batman, Bingöl, Bitlis, Hakkâri, Iğdır, Kars, Mardin, Muş, Siirt, Şanlıurfa, Şırnak ve Van ile birlikte Türkiye'nin en az gelişmiş bölgesi olan 6. bölgede yer almaktadır.

katkı sağlayabileceğine işaret etmiştir. Anılan iş kadını, kadınların işgücüne katılımının önündeki en önemli engelin ataerkil sosyal yapı olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte, Diyarbakır nüfusu ağırlıklı olarak tarımsal çevrelerden gelen ve çoğu hizmet sektöründe çalışmakta olan insanlardan oluşmaktadır. Dolayısıyla, kalkınma endeksinin temel bileşeni olan sanayi sektörü tatmin edici bir düzeyde gelişememiştir. Yüksek katma değerli ürünler üretebilmek için bölgede ve Türkiye'nin genelinde teknolojik araştırma ve geliştirme alanına yatırım yapılması gerektiği vurgulanmıştır. Bu bağlamda, bölgesel müesseseler kendi markalarını yaratarak etkili marka stratejileri geliştirmelidirler. Özel sektöre sağlanan devlet teşviklerinin, bölgedeki iş gücünün kullanılmasının temin edilmesi halinde önemli ekonomik getiriler sunabileceğinin altı çizilmiştir.

Ayrıca, bölgedeki alt yapının son 15 yılda özellikle ulaştırma ve haberleşme alanında iyileşmiş olmakla birlikte, halen geliştirilmeye muhtaç olduğu da dile getirilmiştir. Kamu yatırımlarının ve devlet projelerinin Türkiye'nin diğer bölgelerinde olduğu kadar iddialı olmadığı savunulmuştur. Cevdet Yılmaz, bölgesel kapasitenin geliştirilmesi meselesiyle ilgili olarak, son yıllarda Diyarbakır Havaalanı gibi önemli kamu yatırımlarının yapıldığını ifade etmiştir. Yılmaz, AK Parti hükümetleri döneminde ekonomik standartlarda ve sağlık hizmetlerinde önemli ilerlemeler kaydedildiğini de savunmuştur. Diğer taraftan, katılımcılar arasında bulunan bir avukat, Diyarbakır'daki eğitimin kalitesinin diğer kentlerle rekabet edebilir düzeyde olmadığı kanaatini paylaşmıştır. Bir sivil toplum üyesi de, eğitim standartlarının bölgenin ihtiyaçlarına cevap vermekten uzak olduğunu kaydetmiştir. Üniversitelerde büyük kütüphanelerin, etkin bilgi teknolojileri kaynaklarının ve temel tesislerin bulunmayışı örnek olarak gösterilmiştir.

Turizm açısından bakıldığında, tüm dünyadan ziyaretçilerin ilgisini çeken tarihi eserlere ve doğal güzelliklere sahip olan bölgenin bu alanda önemli bir potansiyeli olduğu görüşü ortaya koyulmuştur. Bu bağlamda, hem iç hem de dış turizmi canlandırmak için Van, Mardin, Diyarbakır ve Şanlıurfa gibi kentlerin sahip oldukları değerli tarihi, kültürel ve doğal varlıkları ön plana çıkarmaları gereklidir. Türkiye'nin güneydoğusunun su, petrol, tarım alanları ve güneş enerjisi gibi muazzam doğal kaynakları nedeniyle "Bereketli Hilal" (Fertile Crescent) olarak adlandırıldığı hatırlatılmıştır. Ayrıca, bölgeden Kafkasya, Avrupa ve Orta Doğu'ya ulaşım imkânı bulunmaktadır. Sınır ticaretiyle ilgili konuşan Bayram Bozyel, Türkiye'deki silahlı çatışma ortamının İran ve Irak'la yapılan ticarette son yıllarda önemli bir gerilemeye neden olduğunu belirtmiştir. Irak ve Türkiye arasındaki Halil İbrahim Sınır Kapısı'nda yaklaşık 10 milyon dolar tutarında ticari faaliyet gerçekleştirildiği ifade edilmiştir. Esendere Sınır Kapısı üzerinden İran'la gerçekleştirilen ticari faaliyetler de önemli boyutlardadır. Ancak, Çözüm Süreci'nin çökmesinin ardından ticaret hacmi önemli ölçüde daralmıştır.

Nevin İl, Türkiye'nin Suriye ve Ermenistan gibi komşu ülkelerle yaşadığı ciddi siyasal sorunlar nedeniyle bölgenin coğrafi konumu itibarıyla sahip olduğu avantajların ekonomik kalkınma doğrultusunda kullanılamadığına dikkat çekmiştir. Şirketlerin sevkıyatlarını Türkiye ile sınırları kapalı olan Ermenistan yerine Gürcistan üzerinden yapmak durumunda kaldıkları, bunun da maliyetleri çok fazla arttırdığı belirtilmiştir. Diğer taraftan, Türk mallarına ve hizmetlerine olan talebe rağmen Kobani ile sınır ticareti yapılamadığı dile getirilmiştir. İran'a uygulanmakta olan ekonomik ambargo sorunu ve Irak hükümeti ile KRG arasındaki anlaşmazlık nedeniyle bölgedeki sınır ticareti hacminde daralma yaşanmaktadır. Katılımcılar arasında yer alan bir bürokrat, komşu ülkelerle ilişkilerimizdeki sorunlar giderilmediği müddetçe, dış ticaret olanaklarının minimum düzeyde kalacağını ileri sürmüştür.

Proje sırasında üzerinde durulan diğer bir konu, bürokratik engeller ve güvenlik odaklı ekonomi politikaları nedeniyle KRG ile ekonomik ilişkilerin giderek zayıfladığıdır. "15 Temmuz Sonrası Kapsayıcı Büyüme ve Siyasal Mutabakat" çalıştayına katılan bir akademisyen, KRG ile aramızdaki ticari faaliyetlerin siyasi endişeler ve güvenlik kaygılarının gölgesinde kaldığını ifade etmiştir. Irak'taki Kürt varlığının, Türkiye'nin Kürt bölgelerine olan coğrafi yakınlığı ve halklar arasındaki etno-kültürel bağlar nedeniyle ekonomik anlamda fırsatlar sunduğu kanaati paylaşılmıştır. Bu konuyla ilgili olarak konuşan diğer bir akademisyen, Diyarbakır ve Erbil arasında gerçekleşen ticaret hacminin 10 milyar dolara ulaşmasına rağmen bürokratik prosedürlerin iki kent arasında doğrudan ekonomik ilişkiler kurulmasına engel teşkil ettiğine değinmiştir.

Bölgede kapsayıcı büyüme sağlamak için yönetimde yerinden yönetim anlayışının benimsenmesi de çalıştayda önerilmiştir. Cevdet Yılmaz, bu öneriye cevaben, yerel yönetimlerin güçlendirilmesine ilişkin olarak yönetişim sürecinin fonksiyonlarına reform getiren kapsamlı bir plan şeklinde hazırlanan kanun tasarısının dönemin Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer tarafından temelsiz gerekçelerle veto edildiğini

ifade etmiştir. Akabinde gerçekleştirilen girişimler anılan plan kadar geniş kapsamlı olmamakla birlikte, Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü'nün kaldırılması ve yerel yönetimlere devredilmesi gibi kısmi reformlar yapılmıştır. Belediye kanunları aracılığıyla yerel yönetimlerin görev alanları genişletilmiştir. Bu kapsamda, araştırma katılımcılarından bazıları gücün merkezde toplanmasının ekonomik ve siyasal açıdan uygulanabilir olmadığını belirtmiştir. Güç ve sorumlulukların merkezi ve yerel yönetimlere arasında paylaşımını öngören kurumsal düzenlemelerin, Türkiye'nin güneydoğusunda kapsayıcı büyüme sağlamaya yönelik ekonomik gerekliliklere yanıt verebilmesine önemli katkı sağlayacağı vurgulanmıştır. Ancak, Cevdet Yılmaz ve görüşülen bürokratlar, bölgedeki yerel yönetimlerin uygulamalarının adem-i merkeziyetçilik doğrultusunda yeni adımlar atılmasını olanaksız kıldığını yinelemişlerdir.

15 TEMMUZ SONRASI DEVLET VE ORDU

Türk Silahlı Kuvvetleri, kurumsal yapı ve operasyonel kabiliyet bakımından öteden beri Türkiye'nin en güçlü kurumu olagelmiştir. Ayrıca, kurumsallaşma, laiklik ve liyakat anlamında da ülkenin en güvenilir kurumu olarak gösterilegelmiştir. Türk Silahlı Kuvvetleri ordu, istihbarat, paramiliter gruplar, özel güvenlik ve polis/jandarma birimlerinden oluşan güvenlik güçlerinin dönüştürülmesinde yıllar içinde lokomotif güç olmuştur.

15 Temmuz darbe girişimi, hükümetin askeri vesayeti ortadan kaldırmaya yönelik olarak son yıllarda almış olduğu pek çok tedbire rağmen, ordunun kendisinin bile yasa dışı yapıların sızma girişimlerine, kayırmacılık ve yozlaşma tehditlerine karşı savunmasız olabileceği gerçeğini gün yüzüne çıkarmıştır. Geçmişte hatırı sayılır sayıda askeri darbeye tanıklık eden Türk halkı ise, Türk askerinin 15 Temmuz günü ilk defa kendi vatandaşına silah doğrultması ve nihayetinde 246 vatandaşının hayatını kaybetmesine neden olması karşısında sarsılmıştır. "15 Temmuz Sonrası Devlet, Dış Politika ve Ordu" çalıştayında vurgulandığı gibi, 15 Temmuz darbe girişimini diğer darbelerden farklı kılan diğer bir yönü de, toplumsal boyutu ve sonrasında neden olduğu ağır travmadır.

Geçmiş darbeler salt siyaseti tekrar rayına oturtma girişimleri iken, 15 Temmuz başarısız darbe kalkışması Türkiye'nin tümüyle ele geçirilmesine yönelik bir eylemdir. Sadece parlamentoyu veya hükümeti değil, Türkiye Cumhuriyeti'ni de hedef almıştır. Dolayısıyla, Türkiye'nin varlığına ilişkin bir tehdit olarak algılanmıştır. 15 Temmuz darbe girişiminin önceki darbelerden farklılık gösteren bir başka yönünün de "emir-komuta zinciri" dışında gerçekleştirilmesi olduğu çalıştay sırasında dile getirilmiştir. Bu girişim, Arap Baharı süreciyle gelişen büyük çaplı bölgesel tehditlerin ve istikrarsızlık ortamının varlığında gerçekleştirilmiş olmasıyla da önceki darbelerden farklıdır.

Türk Silahlı Kuvvetleri'nde acil bir reform ihtiyacının bulunduğu "Türkiye'de Reform: 15 Temmuz Sonrası Kurumsal Yapılanma" çalıştayı katılımcıları tarafından da vurgulanmıştır. İleride karşılaşılabilecek olası darbe girişimlerini ortadan kaldırmak için, ordu ile sivil yönetim arasında çok sağlam bir denge kurulması gerektiğine işaret edilmiştir. Kurumsallaşmanın temellerinin "laik devlet, çoğulcu siyaset ve eşit yurttaşlık" ilkeleri üzerine inşa edilmesi gerekliliğinin altı çizilmiştir. Bu itibarla, devlet kurumlarının sürdürülebilirliği, devletin kendi sürdürülebilirliği bakımından hayati önem arz etmektedir. Demokrasi erozyonu, başkanlık sistemi tartışmalarına ilişkin yapıcı bir platform oluşturulamaması ve sorunları siyasi yaklaşımlar yerine büyük ölçüde güvenlikleştirme odaklı yaklaşımlarla çözme eğilimi acilen ele alınması gereken meseleler arasında gösterilmiştir.

"15 Temmuz Sonrası Devlet, Dış Politika ve Ordu" çalıştayında, kurumsallaşmayla ilgili olarak üç temel nokta tespit edilmiştir:

- Devlet, kurumsallaşma ve kurumsal sürdürülebilirlik sürecini yürütebilmelidir;
- Devlet-toplum ilişkilerinde bağlılığın temini için, devlet politikaları bireyler tarafından öngörülebilir nitelikte olmalıdır;
- Devlet, merkezileştirme sürecinde tarafsızlığı içselleştirmelidir.

Söz konusu önerilerin yanı sıra, bu adımların atılabilmesi için devlet kurumunun özeleştiri yapmaktan kaçınmaması gerektiği de vurgulanmıştır. Proje sırasında öne çıkan sorunlardan bir diğeri, 15 Temmuz darbe girişimiyle ilgili şeffaflık eksikliği olmuştur. Örneğin, "15 Temmuz Sonrası Devlet, Dış Politika ve Ordu" çalıştayında katılımcılardan biri, emekli bir üst düzey bürokrat olarak kendisinin bile darbe girişimiyle ilgili yeterli bilgi sahibi olmadığını, bunun da gereken düzeyde şeffaflığın sağlanamadığının göstergesi olduğunu ifade etmiştir. Çalıştay süresince liyakatın tarafsız kriterler ve şeffaflık ilkeleri temelinde şekillendirilmesi gerektiği kanaati dile getirilmiş; kurumsallaşma ve kurumsal sürdürülebilirlik, öngörülebilirlik, tarafsızlık ve kapsayıcılık liyakatın belirleyicileri olarak gösterilmiştir.

"15 Temmuz Sonrası Devlet, Dış Politika ve Ordu" çalıştayı katılımcılarından birine göre, ordu 15 Temmuz'un hem faili, hem de mağdurudur. Darbe suçu, yurt dışı bağlantılı olan ve başka bir merkezden emirler alan gayriresmi bir yapılanma tarafından işlenmiştir. Bu yapının, Ergenekon ve Balyoz operasyonları sürecinde binlerce subayın görevden alınması sonucunda geliştiği de vurgulanmıştır. Bu aşamada, söz konusu operasyonların laik/cumhuriyetçi ordu yapısını ortadan kaldırarak devlet içinde kendi planlarını uygulamaya geçirmek amacıyla FETÖ tarafından yönlendirildiğine dair kuvvetli deliller olduğu öne sürülmektedir. Bu itibarla, kapsamlı, tarafsız ve adil soruşturmaların ve hukukun üstünlüğünün demokrasinin sağlanması bakımından taşıdığı öneme vurgu yapılmıştır. Türkiye'nin Suriye ve Irak'ın yanı sıra Avrupa Birliği ve Birleşik Devletler gibi diğer aktörlerle yaşamakta olduğu sorunların varlığında, ordunun itibarını ve onurunu geri kazanmasının önemli olduğunun altı çizilmiştir.

TÜRKİYE'DE REFORM: 15 TEMMUZ SONRASI KURUMSAL YAPILANMA

15 Temmuz darbe girişimi, Türkiye'de devlet aygıtı içindeki mevcut kurumsal sorunları gün yüzüne çıkarmıştır. Darbe girişimi önlenmiş olmakla birlikte, devlet kurumlarının FETÖ gibi yapılanmaların usulsüz uygulamalarına veya sızma girişimlerine karşı savunmasız olduğu giderek açıklık kazanmıştır. Bir bürokratın işaret ettiği gibi, Türkiye son birkaç on yıl içinde refah düzeyi, milli gelir, hizmetler, ticari alandaki gelişmeler anlamında büyük mesafe katetmiş olmasına rağmen, hala çözülmesi gereken pek çok sorunla karşı karşıyadır. Aras'a göre ise, darbe girişimi ve arkasından gelen tasfiyeler, devleti kırılma noktasına getirmiştir.[24] Bu itibarla, devletin etkisini, gücünü, ekonomisini ve refahını sağlamlaştıracak reformlar yaparak demokratik standartların tüm kademelerde kurumsallaştırılmasını sağlamak öncelikli hedef haline getirilmelidir.

15 Temmuz darbe girişiminin Türkiye'yi ele geçirmek için yapılan bir teşebbüs, bir terör saldırısı olduğunu vurgulayan bir siyasi parti temsilcisi, eski bir Silahlı Kuvvetler mensubunun darbe girişiminin arkasında büyük olasılıkla bir dış manipülasyon olduğu uyarısında bulunarak FETÖ'nün eğitimi, geçmişi ve hareket tarzıyla ilgili ayrıntıları aktaran sözlerine atıfta bulunmuştur. Bu bağlamda, araştırma katılımcıları, Gülen cemaati mensuplarının, yerlerine atandıkları bürokratik kadrolara karşı kurdukları kumpaslar nedeniyle FETÖ tehdidinin esas itibarıyla hükümet ve bürokrasi için baş etmesi son derece güç bir mesele haline geldiğini ayrıca vurgulamışlardır. Bu kişilerin terör örgütleriyle ve ulusal güvenlik bakımından ciddi tehlike arz eden diğer tehditlerle ilgili olarak uzun yıllar içinde toplanan hayati bilgileri silmiş oldukları da dile getirilmiştir. Dolayısıyla, araştırmaya katılanların tamamı darbe sonrasında bu örgütün ortadan kaldırılması konusunda gösterilen kararlılığı onaylamaktadır.

Diğer taraftan, araştırma katılımcıları, üst düzey devlet bürokrasisinin FETÖ'nün denetimi altında olduğu gerçeği dikkate alındığında, binlerce tasfiyenin devlet kurumlarını ciddi biçimde zaafa uğrattığı uyarısında bulunmuşlardır. "Türkiye'de Reform: 15 Temmuz Sonrası Kurumsal Yapılanma" çalıştayına katılan bir bürokrat, yaklaşık 50.000 bürokratın görevden ihraç edildiğini, çeşitli devlet kurumlarında görevli 150.000 kişinin daha ihraç edileceğini ifade etmiştir. Vahap Coşkun ise, FETÖ ile herhangi bir bağlantısı olmadığı halde, sırf birlikte çalıştığı kişiler tarafından sevilmediği için işten uzaklaştırılanlar olduğu iddiasını dile getirmiştir. Ayhan Bilgen, bu durumun devlet kurumlarında ortaya çıkardığı rövanşizm anlayışının Türkiye'nin kurumsallaşması için tehlikeli olabileceği uyarısında bulunmuştur. Ahmet Özmen ve Vahap Coşkun, Eğitim-Sen üyesi 4.500 öğretmenin Türkiye'nin güneydoğusunda görev yapmakta oldukları devlet okullarından ihraç edildiği, ancak çoğunun yeniden görevlerine iade edildiği bilgisini vermiştir. Hükümetin olağanüstü hal kararları ve kanun hükmünde kararnameler yoluyla muhalefeti devre dışı bırakma amacı güttüğüne yönelik tartışmalardan kaynaklanan rahatsızlığın giderek artan boyutlara ulaştığı; mağdurların Anayasa Mahkemesi'ne ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne başvurması durumunda bu tür uygulamaların ağır hukuki sonuçlar doğurabileceği uyarısında da bulunulmuştur. Bu bağlamda, görevden ihraç edilen 120.000 kişinin Anayasa Mahkemesi'ne başvurduğu, hükümetin kanun hükmünde kararnamelerle yapılan ihraçlarla ilgili şikâyetleri ele almak amacıyla bir komisyon kurduğu ifade edilmiştir. Cevdet Yılmaz, üç Başbakanlık temsilcisi, İçişleri Bakanlığı, Adalet Bakanlığı, Yargıtay, Danıştay ve diğer bazı birimlerden de birer temsilciden oluşan bir komisyonun kanun hükmünde kararnamelerle ilgili şikayetlerin sunulacağı yasal bir platform sağlayacağına değinmiştir. Yargı sisteminde bazı yapısal ve bağlamsal sorunlar yaşanmaktadır. Çok sayıda vatandaşın KCK ve Ergenekon davaları sürecinde mağdur edilmiş olmasının neden olduğu suçluların cezasız kaldığı duygusu, hukuk sistemine duyulan güveni sarsmıştır. Bu nedenle, yargı sisteminin kurumsal kapasitesi etkin denge ve denetleme mekanizmalarıyla güçlendirilmelidir. Ancak, herhangi bir suç işlememiş olan ve terör örgütleriyle bağlantısı bulunmayan kişilerin en başta mağdur edilmemesi öncelikli konu olarak ele alınmalıdır.

Araştırma katılımcıları, FETÖ'nün resmi kadrolara sızmasının yolunu açan hataların dikkatle irdelenmesi gerektiğine işaret etmişlerdir. Ayrıca, hükümetin, darbe girişimine zemin hazırlayan olaylar dizisinde kendi payına düşen sorumluluğu üstlenmesi gerektiği belirtilmiştir. Konuyla ilgili olarak konuşan Selina Doğan hükümetin bu anlamda sorumsuz davrandığını ve liyakat ilkesini hiçe saydığını ifade etmiştir. "Türkiye'de Reform: 15 Temmuz Sonrası Kurumsal Yapılanma" çalıştayına katılan bir akademisyen, FETÖ'nün devlet aygıtı içerisinde kritik pozisyonlara sızmasında sorumluluğu olanların mutlaka hesap vermeleri gerektiğinin altını çizmiştir. Muhalefet partilerinin temsilcileri, bu zararı düzeltmenin tek yolunun üst kademede yeniden

24 Aras, "15 Temmuz Sonrası Türkiye'de Devlet, Kurumlar ve Reform," 3.

yapılanmaya gitmek olduğunu, bunun da ancak iktidar partisi bünyesinde yapılacak görevden almalarla mümkün olabileceğini ileri sürmüşlerdir. Ayhan Bilgen ve Selina Doğan, konuyla ilgili olarak, darbe girişiminin devlet kurumları üzerindeki olumsuz etkilerini azaltmak için hükümetin öncelikle vatandaşların yargılanmadan tutuklanmasını mümkün kılan olağanüstü hal ve kanun hükmünde kararname uygulamalarını sonlandırması gerektiğini kaydetmişlerdir. Araştırma katılımcıları ayrıca, demokratik bir yönetim sistemini kurumsallaştırmak için Siyasi Partiler Kanununda, Meclis İçtüzüğünde ve Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulu'nun yapısında değişiklik yapılması gerektiğine işaret etmişlerdir.

Liyakat konusuna gereken önemin verilmemesi, 15 Temmuz darbe girişiminin çok öncesinden beri Türkiye'nin kurumsal yapılanma açısından en zorlayıcı meselelerinden biri olmuştur. "Türkiye'de Reform: 15 Temmuz Sonrası Kurumsal Yapılanma" çalıştayına katılan bir bürokrat, geçmişte devlet kadrolarına ve devlete ait kurumlara seçim yatırımı olarak yapılan atamalara değinmiştir. Bu gibi partizan müdahaleler her tür kamu kurumunun işlevselliğini sekteye uğratmaktadır. Bürokrasi ve hükümet kanadından katılımcılar, memur alımlarında kayırmacılığın önüne geçilmesi ve objektif bir yerleştirme yapılabilmesi amacıyla Kamu Personel Seçme Sınavı (KPSS) uygulaması getirilmesine rağmen, FETÖ'nün bürokrasiye sızmak için tam da bu düzenlemeleri kullandığını ifade etmişlerdir. "Türkiye'de Reform: 15 Temmuz Sonrası Kurumsal Yapılanma" çalıştayına katılan bir hükümet temsilcisi, hükümetin 15 Temmuz darbe girişimi sonrası kurumların rehabilite edilmesi sürecini takip etme sorumluluğunu üstlendiğini belirtmiştir. Ancak, uygulamaya konulan yasal standartların ve sınavların, memur istihdamının liyakat temeline dayandırılmasını güvence altına almaya yeterli olmadığı aşikardır. Bu nedenle, kamu sektöründe personel alımı ve terfilerin izlenmesi amacıyla, tüm partilerin temsilcilerinden oluşan kurumsal bir yapı oluşturulmasına acilen ihtiyaç duyulduğu görüşü ileri sürülmüştür.

FETÖ'nün çok sayıda kuruma ve hükümet organına sızmayı başarmış olduğu gerçeği, uzun vadede kamu sektöründe liyakata dayalı istihdam modelinin tesis edilmesinin elzem olduğunu kanıtlamaktadır. Diyarbakır'da bir akademisyen, kamu sektörüne personel alımında aranacak tek standardın kişinin etnik, dini, mezhebi veya siyasi mensubiyetinden ziyade yeterliliği olması gerektiğini vurgulamıştır. Aksi takdirde, devlet aygıtı, neticede sistemin bütünüyle çökmesine neden olabilecek suistimal ve adaletsiz uygulamalara karşı savunmasız olacaktır. "Türkiye'de Reform: 15 Temmuz Sonrası Kurumsal Yapılanma" çalıştayında yapılan bir grup aktivitesinde, kamu kurumlarının Türk toplumunu temsil kabiliyetinden yoksun olması nedeniyle, kurumsal zaafiyetlerin ve liyakat eksikliğinin kutuplaşma bakımından katalizör etkisi göreceğine de dikkat çekilmiştir. Bu anlayışla, katılımcılar mevcut sistemsel krizin kamu personeli alımlarında yapılan haksız uygulamaların beklenen bir sonucu olduğu hususunda görüş birliği içindedir. Örneğin, bazı katılımcılar iktidar partisi dışındaki kesimlerin üst düzey kamu görevlerine erişim olanağının sınırlı olduğunu belirtmiştir. Sezgin Tanrıkulu da Alevi vatandaşların, özellikle de mezhep ayrımcılığı yapan mevcut hükümetin iktidarı döneminde, üst düzey bürokratik kadrolarda görev yapma konusunda karşılaştıkları engellere vurgu yapmıştır.

Proje boyunca kurumsallaşmayla ilgili öne çıkan önemli meselelerden bir diğeri kapasite inşası olmuştur. Katılımcılar arasında yer alan bir bürokrata göre, personel niteliği ve uzmanlığı bu konuda özellikle önemlidir. Aynı katılımcı, FETÖ mensuplarının devlet kurumlarına sızmasına atıfta bulunarak, 15 Temmuz darbe girişiminin devletin insan kapasitesiyle ilgili hatalarını gün yüzüne çıkardığını kaydetmiştir. Şerif Derince'ye göre, Türkiye, kapasite inşası gerektiren alanları tespit etmek için tarafsız ve ayrım gözetmeyen bir hizmet planlamasına ve eğitim kurumlarını buna göre dizayn etmeye ihtiyaç duymaktadır. Bu konuyla ilgili olarak görüş bildiren bir bürokrat, uzun ömürlü politikaların üretilmesini sağlayacak kurumsal kapasite inşası için eğitimin son derece önemli olduğuna işaret etmiştir. FETÖ mensupları sayıca bürokrasinin tamamının sadece yüzde üçünü oluşturmakla birlikte, pek çoğunun devlet aygıtının üst kademelerinde görev yapan, geniş bilgi ve becerilere sahip donanımlı çalışanlar olması nedeniyle, devlet kadrolarındaki görevlerinden ihraç edilmeleri yıkıcı olmuştur. Bülent Aras proje kapsamında yazdığı raporda, Türkiye'de yaşanan bürokratik dönüşüm çerçevesinde kamu görevlisi olmayanların mevcut bürokratlarla birlikte resmi kadrolarda görev yapabileceği bir yönetim yaklaşımını öne sürmüştür. Bu bağlamda, şu anda bürokratik kadrolardaki nitelikli personel yetersizliği sorununun aşılması için bir tür "kamu-özel ortaklığı" modelinin uygulanması önerisinde bulunmuştur.[25]

Araştırma verileri, Türkiye'deki kurumlarda yetersiz kalınan bir diğer meselenin iş etiğine bağlılık olduğunu göstermektedir. Bu anlamda, "Türkiye'de Reform" çalıştayı katılımcıları, çeşitli devlet organlarında görev yapan memurların görevlerini yerine getirmek için

25 a.e., 12-13.

gereken becerilere sahip olmadıklarını belirtmişlerdir. Katılımcılar arasında yer alan bir bürokrat, bakanlık yapan bir kişinin de siyasetçi değil teknokrat olması, dolayısıyla, kendi bakanlığının faaliyet alanıyla ilgili saha deneyimine sahip olması gerektiği yönündeki görüşünü aktarmıştır. Ayrıca, memur psikolojisi nedeniyle devlet içerisinde verimsizlik hakimdir. Çok sayıda memurun kanun hükmünde kararnamelerle görevden alındığı darbe sonrası olağanüstü hal döneminin aksine, normal şartlarda Türkiye'de bir memurun işine son vermek oldukça güçtür. İşten atılma korkusunun olmaması devlet kurumlarında verimliliği önemli ölçüde etkilemiştir. Bu anlamda, verimliliği arttırmak için performansa dayalı bir sistemin uygulamaya koyulması önerilmiştir. Öte yandan, diğer bir bürokrat kurumlarda aşırı hiyerarşik yapıya dikkat çekerken, başka bir hükümet yetkilisi de kurumlarda yaygın hale gelen kayırmacılık sorununa vurgu yapmıştır. Bu nedenle, Türk bürokrasisinin liyakata dayalı demokratik bir devlet aygıtı şeklinde yeniden düzenlenmesi acilen ele alınması gereken bir mesele olarak tanımlanmıştır. Asıl önemli olanın sistemin kendisi değil, sistemi oluşturan kişiler olduğu ifade edilmiştir.

Çalıştay katılımcısı bir bürokrat, devletin ideolojik ve kimliğe dayalı kaygılardan bağımsız pragmatik bir zihniyetle hareket etmesi gerektiğini savunmuştur. Dolayısıyla devlet, hizmet sunan standartlara sahip bir yapı olmalıdır. Aynı şekilde siyasi partiler ve hükümet bu standartları ve uygulamaları iyileştirme gayesi içinde olmalıdır. Anılan bürokrat, etnik veya mezhebi ayrışmalardan uzak, refah odaklı pragmatik bir yaklaşımın çatışmayı ortadan kaldırarak daha iyi sonuçlar vereceğinin altını çizmiştir. Konuyla ilgili olarak Aras, kamunun dönüşüm sürecine katılımının teşvik edilmesiyle hizmet kalitesinin arttırılabileceğini, sürecin bütününün ise reform çabalarının meşruiyetini sağlamlaştıracağını ileri sürmüştür.[26]

"Kapsayıcı Büyüme ve Siyasal Mutabakat" çalıştayına katılan bir sivil toplum üyesine göre, mevcut statükoyu bertaraf ederken, yerine yeni statükolar oluşma olasılığını gözden kaçırmamaya dikkat etmek hayati önem taşımaktadır. Dolayısıyla, FETÖ yapılanmasının ardında bıraktığı idari boşluk benzer başka yapılar tarafından doldurulmamalı, devlet kurumları çoğulcu bir bakış açısıyla demokratik bir şekilde yeniden yapılandırılmalıdır.

Başkanlık sistemi önerisini içeren anayasa değişikliği süreci, araştırma katılımcılarının kapsamlı bir şekilde tartıştığı temel konulardan biri olmuştur. Cevdet Yılmaz, mevcut sistemdeki sınırlamalara dikkat çekmiş ve mevcut sistemin halkın kendi yararına kararlar almasına müsaade etmeyen, vesayetin kurumsallaştırılmasına yönelik olarak tasarlanmış bir sistem olduğunu ifade etmiştir. Mevcut ikili sistemde hükümet hem parlamento hem de hayati meselelerde karar alma süreci açısından son derece belirleyici olan cumhurbaşkanlığı kanadından oluşmaktadır. Yılmaz, bu nedenle hükümetin, hem yasama organı parlamentonun hem de yürütme organı hükümetin doğrudan halk tarafından seçilmesini sağlayarak halkın güçlendirilmesini amaçladığını ileri sürmüştür.

Diğer taraftan, "Türkiye'de Reform" çalıştayının bazı katılımcıları, mevcut anayasa değişikliklerinin Türkiye'nin aşina olmadığı, tamamen yeni bir yönetim yapısı önerdiğini savunmuşlardır. Bu nedenle, süreç içinde kurumların dönüştürülmesi için ayrıntılı bir yol haritası ve titiz bir çalışma ortaya koyulması gereklidir. Ancak öncelikle başkanlık makamının görev ve yetkileri ayrıntılı bir şekilde tanımlanmalıdır. Selina Doğan, zamanlamanın ve içinde bulunulan koşulların böylesine önemli bir anayasa değişikliği için elverişli olmadığını ileri sürmüştür. Eski bir MHP milletvekili de benzer bir ifadeyle, olağanüstü hal uygulamaları sürerken referandum yapılmasının anayasaya aykırı olduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla, hükümet olağanüstü hal uygulamasının kapsamını genişletmeksizin FETÖ'yü ortadan kaldırmalı ve siyasi partilere demokrasi getirmelidir.

Birleşik Krallık'tan katılım sağlayan bir akademisyen, başkanlık sisteminin daha verimli kurumlar yaratarak daha etkin bir güvenlik olanağı sağlayabileceğini belirtmiş; ancak, sivil toplum örgütlerinin ve akademik kuruluşların parlamenter sistemden başkanlık sistemine geçiş örneklerini inceleyerek sürecin uygulanmasına ilişkin somut politika önerileri sunmaları gerektiği uyarısında bulunmuştur. Dolayısıyla, başkanlık sisteminin öngördüğü anayasal değişikliklerin gücün merkezileştirilmesine karşı koruma sağlayacak kurumsal tedbirler içerecek şekilde çok iyi tasarlanması gereklidir. Gündemdeki anayasal değişikliklerde bütün güç ve yetkilerin tek bir kişinin elinde toplanmasını önleyecek etkin denge-denetleme mekanizmaları öngörülmediği; bu nedenle, kuvvetler ayrılığı ilkesi hukuki bir çerçeve dahilinde açıkça tanımlanmadığı müddetçe yürütme kanadının yasama ve yargı organı üzerinde hakim olabileceği araştırma katılımcıları tarafından dile getirilen hususlar arasındadır.

Katılımcılar arasında bulunan bir bürokrat, başkanlık sisteminin ne ölçüde verimli olacağı yönündeki bir soruya cevaben parlamenter sistemin kendi içinde

26 a.e., 13.

pek çok sorun barındırdığını, bu nedenle de başkanlık sistemine bir şans tanımakta fayda olduğunu ifade etmiş; "yapıcı yıkım" kavramına atıfta bulunarak başkanlık sisteminin mevcut sistem üzerinde şok etkisi yaratmak suretiyle olumlu sonuçlar doğurabileceğini belirttikten sonra, başkanlık sisteminin yürümemesi halinde Türkiye'nin her zaman eski sisteme geri dönebileceğini eklemiştir. Başka bir bürokrat, yeni sistemin tersine çevrilmesinin veya güç istismarını körükleyen sonuçlar doğurmasının mümkün olup olmadığı yönündeki bir soruyu yanıtlarken, güç istismarının parlamenter sistemde de her zaman ortaya çıkabileceğini savunmuştur. Buna göre, başkanlık sisteminin demokrasi, demokratik haklar, ülkenin bütünlüğü ve ortak gelecek anlamında doğuracağı sonuçlara halkın kendisi kadar verecektir.

Araştırma katılımcıları, anayasa toplumsal bir sözleşme olduğundan, Türk toplumunun her kesiminin anayasa görüşmelerine dahil edilmesi gerektiği görüşündedirler. Teklif edilen anayasa, kapalı kapılar ardında sadece iki partinin katılımıyla hazırlanmıştır. Bazı çalıştay katılımcıları, anayasa değişikliğini kaleme alan milletvekillerinin gereken düzeyde uzmanlığa ve deneyime sahip olmadıklarını vurgulamıştır. Selina Doğan'a göre, anayasa değişikliği toplumda gerektiği gibi müzakere edilmeden halka sunulmaktadır. Tanrıkulu ve eski bir MHP milletvekili de, AK Parti iktidarının toplumun çeşitli kesimlerini çoğulcu çerçevenin dışında bırakmak suretiyle ülkenin demokratikleşmesine engel olduğu görüşündedir.

15 TEMMUZ SONRASI TÜRK DIŞ POLİTİKASI

15 Temmuz başarısız darbe girişimi sadece Türkiye'nin iç politikalarını etkilemekle kalmamış, dış politikasını da etkilemiştir. Türkiye'nin bu dönemde izlediği dış politika açısından belirleyici unsurlardan bazıları arasında darbe girişiminin ardından Gülenciler tarafından Batı ülkelerinde yürütülen Türkiye karşıtı kampanyalar, Türkiye'nin Batılı müttefikleriyle ilişkilerinin gerilemesi ve arka bahçesinde patlak veren Suriye krizinin giderek tırmanması sayılabilir. Söz konusu dönem, iç politika ile dış politika arasındaki sınırların giderek belirginliğini kaybetmesine de sahne olmuştur. Bu anlamda Aras, Türkiye'nin 15 Temmuz darbe girişimi sonrasında yaşadığı krizleri "sistemik", "siyasi", "kimlik" ve "güvenlik" olarak sınıflandırır. Aras'a göre, bu krizler, "dış politika yapımında engeller yaratmakta, dış politikayı iç meseleler ve önceliklere rehin kılmakta, bölgesel ve uluslararası politikalarda esnekliği azaltmakta, istikrarsız siyasi yaklaşımlarla sonuçlanmakta ve Türkiye'nin uluslararası yönelimlerinde tartışmalı hale getirmektedir."[27]

Batı dünyasının darbeyi açıkça kınamaktan imtina eden bir yaklaşım sergilemesi 15 Temmuz'un artçı şoklarından biri olmuş ve Türkiye'yi büyük ölçüde Batılı müttefikleri tarafından yalnız bırakıldığı duygusuna itmiştir. Darbe girişimi sonrasında Batı medyası, darbeyle ilgili yayınlanan haberlerde objektif bir tutum sergilememekle ve taraflı davranmakla geniş ölçüde eleştirilmiştir. Bu eleştiriler dayanaksız değildir, zira, bazı Batılı ana akım medya kanallarında darbe planıyla ilgili spekülatif veya yanlı bilgiler veren yayınlar yapılmıştır.[28] Ayrıca, darbe soruşturmaları kapsamında çok sayıda memur, gazeteci, akademisyen, siyasi parti ve STK üyesinin darbe girişimiyle bağlantılı oldukları iddiasıyla görevden alınmaları veya tutuklanmaları gibi hükümet tarafından alınan sıkı önlemler Türkiye düşmanlığını körüklemek için uygun malzeme sunmuştur. Öte yandan, Türk hükümeti de, sıklıkla, bazı batılı unsurları darbenin planlayıcılarıyla işbirliği yapmakla itham etmiştir. Dolayısıyla, birbirinden beslenen bu ispatlanmamış iddialar Türkiye'nin Batı ile ilişkilerinin giderek daha sorunlu bir hal almasına neden olmuştur.

Batılı eleştirilerin nedeni kısmen Türkiye'nin Gülenciler tarafından yürütülen Türkiye karşıtı lobi faaliyetleri sonucunda zayıflayan imajı ve ülkede derinleşen insan hakları sorunları iken, kısmen de Avrupa Birliği'nde artan popülizmle birlikte Avrupa'da bir süredir yükselen Türk karşıtı/İslam karşıtı algılardır. Aynı şekilde, popülist, muhafazakar partilerin Avrupa'daki seçimlerde önemli rol oynamaları; Hollanda, Fransa ve İngiltere gibi ülkelerde yürütülen seçim kampanyalarında göçmen ve Türkiye karşıtı seslerin prim yapmasıi bu dönemde ikili ilişkiler üzerinde önemli rol oynamıştır. Buna mukabil, Türk hükümeti, referandum kampanyası süresince başkanlık tartışmaları karşısında benzer bir politika güderek, Avrupa'ya karşı olan eleştirilerin tonunu arttırmıştır. Dış politika çoğu zaman Batı'nın üstü kapalı bir şekilde tenkit edilmesi düzeyine indirgenmiş; bu da herhangi bir dış politika hedefine hizmet etmemiştir.

"Kutuplaşma, Mutabakat ve Demokrasi" çalıştayı katılımcılarından biri, sergilenen Batı karşıtı duruşun yaşam tarzı bağlamındaki mevcut ayrışmayı körüklemek suretiyle toplumdaki gerilimi arttırdığına ve hatırı sayılı bir rahatsızlık yarattığına işaret etmiştir. "15 Temmuz Sonrası Devlet, Dış Politika ve Ordu" çalıştayında, 15 Temmuz sonrası dönemin hükümetin dış politikadaki sert söylemleri ve dış politikanın bir iç politika aracı olarak kullanılmasıyla akıllarda kalacağı vurgulanmıştır. Bu açıdan bakıldığında, siyasetçilerin, dış politikayı iç politikadaki profillerini yükseltmek ve "eve başarı hikayeleriyle dönmek" amacıyla kullandığı söylenebilir. Aras'ın raporunda da vurgulandığı gibi, "Türkiye'nin, küresel ve bölgesel düzende devam eden değişikliklere de kısmen bağlı olan ve giderek artan yalnızlığı sonucunda, Türk hükümetinin, içteki konsolidasyon çabalarını desteklemek üzere dış politikada başarı hikayelerine ihtiyacı olduğu görünmektedir."[29]

Son yıllarda Türkiye'nin batı ile ve diğer önemli güçlerle ilişkileri açısından en önemli belirleyici unsurlardan birisi Suriye krizi olmuştur. Mülteci krizi, Türkiye'nin Suriye'ye giden yabancı savaşçılar tarafından transit güzergah olarak kullanılması,

27 Bülent Aras, "15 Temmuz sonrası Türkiye'nin Dış Politikası," *İPM Politika Raporu* (İstanbul: İstanbul Politikalar Merkezi, Mart 2017), 3.

28 Sabiha Şenyücel Gündoğar ve Ayşe Yırcalı, "Batı 'Darbe' Testini Geçemedi," Al Jazeera Turk, 22 Temmuz, 2016, erişim tarihi: 6 Nisan, 2017, http://www.aljazeera.com.tr/gorus/bati-darbe-testini-gecemedi.

29 Aras, "15 Temmuz sonrası Türkiye'nin Dış Politikası," 6.

Türkiye'nin kendi Kürt meseleleriyle ilgili patlak veren krizin sonuçları ve Türkiye'nin Suriye'de rejim değişikliği gayesi Türkiye'nin dış ilişkilerini etkileyen faktörler olarak gösterilmiştir. Bazı araştırma katılımcıları, Kürt meselesinin çözüm bulma şansının Suriye'nin kuzeyindeki durumla yakından ilintili olduğu kanaatini ortaya koymuşlardır. Katılımcılar PKK'nın Suriyeli Kürtlerin Rojova'da yaptığı gibi uluslararası destek kazanabileceğini düşündüğünü, bu yüzden Suriye'deki tecrübelerini hendek savaşları sırasında Türkiye'nin Kürt nüfusunun yoğunlukta olduğu kentlerine aktarmaya çalıştığını iddia etmişlerdir. Türk hükümeti Kuzey Suriye'de Demokratik Birlik Partisi/Halkı Koruma Birlikleri (PYD/YPG)'ne destek vermediği gibi, bu iki oluşum arasındaki uzlaşmaya ilişkin kuşkuları da giderek artmıştır. Bu taktiksel hatanın Çözüm Süreci'nin çökmesine neden olduğu belirtilmiştir. Mazlumder üyesi Avukat Selahattin Çoban, Türkiye'nin güneydoğusunda yaşanan silahlı çatışmalarda kentlerin yakılıp yıkılması ve çok sayıda insanın hayatını kaybetmesiyle sonuçlanan hendek savaşlarının hem Kürtleri hem de Türkleri olumsuz yönde etkilediğini ifade etmiştir. Diyarbakır'dan katılım sağlayan bir akademisyen, müzakereci taraflar olan HDP ve hükümetin uzlaşma sürecini derinden yaralayan hayati hatalar yaptıklarına işaret etmiştir. 2015 yılında Cizre ve Kobani kantonlarının birleşmesinin ardından Ankara, Suriyeli Kürtlerin varlığını bir beka tehdidi olarak kavramsallaştırmıştır. IŞİD' Kobani'yi kuşattığında, PKK ve HDP Suriye'deki fiili statülerine güvenip çözüm sürecine kayıtsız kalmış, Türkiye ise PYD/YPG'ye bir ders vermek istemiştir. Bu gibi tepkiler, sürdürülebilir çözümün son derece önemli unsurlarından olan güven inşa etme şansını önemli ölçüde azaltmıştır.

Türkiye'nin Suriye'deki başarısının veya başarısızlığının Kürt meselesiyle yakından ilgili olduğu proje sırasında sıklıkla vurgulanmıştır. Örneğin, HDP milletvekili Ayhan Bilgen, Türkiye'nin Suriye çıkmazından çıkmasının tek yolunun Suriyeli Kürtlerle barışçıl politikalar oluşturmak olduğunu ileri sürmüştür. Böylece, Türkiye'nin hali hazırda devam eden olağanüstü hal uygulaması kapsamında alınan önlemler nedeniyle ağır yara alan uluslararası imajı da iyileştirilebilecektir. Bilgen'e göre, Türkiye, çatışma ve belirsizlik ortamından çıkmak istiyorsa bölgedeki güvenliğinin bölgesel aktörlerle sağlıklı ilişkiler kurmasına bağlı olduğunu anlamak zorundadır. Bu açıdan bakıldığında, Türkiye, Kürtleri bir tehdit olmaktan ziyade, güvenlik ve demokrasi/barış dengesini kurmada yararlanabileceği potansiyel işbirliği ortakları olarak görmelidir. Ayhan Bilgen'in diğer bir önerisi de Türkiye'nin, hükümet tarafından teklif edilen anayasada büyük ölçüde gözardı edilen adem-i merkeziyetçiliğe doğru adımlar atması olmuştur.

CHP milletvekili Sezgin Tanrıkulu'na göre, savaş bittikten sonra Suriye yeniden inşa edildiğinde ne Suriye ne de Kürtler eskisi gibi olacaktır. Dolayısıyla, Türkiye, bu kaçınılmaz değişimi görmeli ve bu doğrultuda gerçekçi politikalar geliştirmelidir. Tanrıkulu, Türkiye'nin yirmi yıl önce benzer bir tutum izlediği Kuzey Irak ile şu anda yakın ilişkiler içinde olduğunu söylemiştir. Ankara'nın bölgesel ilişkilerdeki tıkanıklığın üstesinden gelmek için Kürtlerle ilişkilerini geliştirebileceğini savunan bazı proje katılımcıları da benzer görüştedir. Buna göre, yakınlaşma ve muhtemel işbirliği yönünde atılacak adımlar, Türkiye'nin güvenlik zaafiyetlerini gidermesine katkı sağlayabilir. Kürtlerin büyük olasılıkla çatışma sonrası Suriye'sinde en etkili gruplardan biri olacağı dikkate alındığında, Kürtlerle işbirliği içinde olmanın Türkiye'ye avantaj sağlayabileceğinin altı çizilmiştir.

Bilgen'e göre, çözüm süreci, izlediği bölgesel politika karşısında Türkiye için kaçırılmış bir fırsattır. Kürtlerle barış sağlaması, hem AB, hem de Amerika ile ilişkileri bakımından Türkiye'nin elini güçlendirecektir. Ancak, Türkiye, bunun tam aksine, Suudi Arabistan ve diğer Körfez ülkeleriyle ittifak kurmak suretiyle çatışmanın tarafı haline gelmiştir.

Eski bir MHP milletvekili, Suriye krizinin en üzücü yönlerinden birinin, yabancı topraklarda muhalif kamplarda birbirini öldüren ve ardından Türkiye'de aynı mezarlığa defnedilen Türk vatandaşları olduğu gerçeğine dikkat çekmiştir. Anılan eski milletvekili, bunu Türkiye'nin en derin acısı, en büyük hatası ve içinde bulunduğu sıkıntılı durumun nedeni olarak görmekte; Türkiye'nin vatandaşlarının Suriye'de gerek Kürt kampında gerekse IŞİD veya diğer militan grupların kamplarında savaşmaya gitmesine engel olması gerektiğini savunmaktadır. Suriye'de radikalleştirilen Türk vatandaşlarının bugün Türk topraklarında Türkiye karşıtı eylemler içine girdiklerini ifade eden eski milletvekili, YPG'nin yükselişinin ve Batı'nın desteğini kazanmasının PKK'nın güçlenmesiyle sonuçlandığını belirtmiştir. Eski MHP milletvekiline göre bu durum, bölgede bir Kürt varlığının oluşmasını tetiklemekle birlikte, Türkiye'nin terörü önleme çabaları bakımından engel teşkil etmekte ve ayrılıkçı zihniyetler için motivasyon olmaktadır.

"15 Temmuz Sonrası Kürt Sorunu ve Demokrasi" çalıştayı katılımcılarından biri, Suriye'deki çatışmanın Kürt meselesini ulusal bir mücadele boyutundan bölgesel ve uluslararası bir boyuta taşıdığını savunmuştur. Bu görüşe göre, Kürt meselesi artık Suriye'nin normalleşmesine bağlı olduğundan, sorunun bölgeselleşmesi çözümün önündeki en önemli engellerden biri olarak

gösterilmiştir. Bölgeselleşme, çatışmaya Birleşik Devletler, Rusya ve PYD gibi yeni aktörler getirmiş; bu da çözümü daha da güçleştirmiştir. Katılımcılardan biri, halkın kafasındaki en büyük soru işaretlerinden birinin, savaş sonrası dönemde Suriye'deki Kürtlerin durumunun ne olacağı olduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla, Suriye'deki durum normalleşmediği müddetçe Kürt sorununun çözüme kavuşturulması güç görünmektedir. Katılımcı bir bürokratın da vurguladığı gibi, Suriye ve Irak'ta yaşanan gelişmeler, bulunduğu coğrafi konum nedeniyle Türkiye'yi doğrudan etkilemektedir.

Projede Türkiye'nin dış politikasıyla ilgili olarak altı çizilen konulardan biri de kapasite inşasına ilişkin acil ihtiyaçtır. Pek çok katılımcı Türkiye'nin kapasitesi ile hedefleri arasında ciddi bir açık olduğu görüşündedir. Örneğin, "15 Temmuz Sonrası Devlet, Dış Politika ve Ordu" çalıştayında, Türkiye'nin kapasite inşası, kurumsallaşma, reform ve koordinasyon unsurlarını bir araya getiren bütünleşik bir yaklaşım geliştirmeye yönelik çaba sarf etmesi gerektiği üzerinde durulmuş; dış politika hedeflerine ulaşabilmek için kullandığı araçları çeşitlendirmesi gerektiği de belirtilmiştir.

Bürokrasi ve hükümet gibi dış politika aktörleri arasında danışma ve tartışma kültürünün olmayışı, ele alınması gereken diğer bir sorun olarak gündeme getirilmiştir. Örneğin, düzenlenen çalıştay sırasında, darbe girişiminden önce Türk Silahlı Kuvvetleri Genelkurmay Başkanlığı, Milli İstihbarat Teşkilatı ve Türk Dışişleri Bakanlığı arasında nispeten bir denetleme ve denge mekanizması mevcut olmakla birlikte, bu mekanizmanın darbeden bu yana büyük ölçüde pasif kaldığına değinilmiştir. Dış politika aktörlerinin sayısındaki azalma nedeniyle bakanlığın çok fazla sorumluluk üstlenmek durumunda kaldığına da dikkat çekilmiştir.

SONUÇ VE POLİTİKA ÖNERİLERİ

Bu raporda, 15 Temmuz darbe girişimi sonrasında Türkiye'de ortaya çıkan veya derinleşen sorunların ele almasını hedefleyen Darbe Sonrası Çatışma Çözümü ve Demokrasi Fırsatları Projesi'nin ana hatlarıyla sunulması amaçlanmıştır. Bu itibarla, çalışma, sorunların tanımlanıp analiz edilmesini sağlamayı, politika oluşturma süreçlerine ve Türkiye'de uzlaşma ve demokrasinin sağlamlaşmasına katkı sunacak çözüm önerileri sunmayı amaçlamıştır. Çalışmada, Türkiye'de sürdürülebilir barış ve istikrarın sadece etkin bir çatışma çözümü mekanizması ve çatışma çözümüne yönelik yapıcı bir yaklaşımla sağlanabileceği savunulmaktadır. 16 Nisan başkanlık referandumu, muhafazakar-milliyetçi bloğun çok az bir farkla kazanmasıyla sonuçlanmıştır. Anayasa değişikliğine ilişkin takvime göre, yeni başkanlık sistemine geçiş için ülkenin önünde iki yıllık bir süre bulunmaktadır. Kürt nüfuslu bölgelerde geçmiş seçimlerde AK Parti'ye verilen desteğe kıyasla yüksek oranda "evet" oyu çıkması anlamlı olup, Kürt meselesinin yeni bir siyasi sistem çerçevesinde çözüme kavuşturulmasına ilişkin siyasi iradenin bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Bu sonuç, projede başkanlık sisteminin müzakerelerin devamı anlamında fırsatlar yaratabileceğini ifade eden Kürt katılımcılardan elde edilen verilerle de uyumludur. Bu açıdan bakıldığında, güçlü bir liderlik, Çözüm Süreci'nin etkin bir şekilde yönetilmesine katkı sağlayabilir.

Ancak, referandumdan yüksek oranda "hayır" oyu çıkması ve kent-kırsal bölünmesinin, toplum içindeki mevcut bölünme ve kutuplaşmanın daha ileri boyutlara taşındığının bir göstergesi olabileceği de unutulmamalıdır. Hem umut hem de korku duygularının eşzamanlı olarak yoğunluk kazandığı bu ortamda kesin olan bir şey varsa, o da referandumdan alınan sonucun Türkiye'deki iç siyasete yeniden enerji kazandıracağıdır. Bu anlamda, bu projede incelenen iki temel konu olan kutuplaşma ve Kürt meselesinin, kapsayıcı ve katılımcı bir yaklaşımla ivedi olarak ele alınmamaları halinde, siyasette normalleşme ve problem çözme odaklı bir gündemin oluşturulabilmesi önünde çok ciddi engel teşkil edecekleri düşünülmektedir.

Projenin bulguları, zayıf sosyal kaynaşma ve zayıf kurumların birer istikrarsızlık ve çatışma kaynağı olduğunu ve darbe girişimlerine uygun zemin hazırladığını göstermektedir. Zira, kapsayıcı büyüme, devlet-ordu ilişkileri, kurumsal yapılanma ve dış politika gibi bu raporda irdelenen başlıklar bu iki konuyla doğrudan ilgilidir. Araştırmadan elde edilen bulgular, ilgili paydaşlar tarafından dikkate alınması gereken çok sayıda önemli noktaya işaret etmektedir. Bu doğrultuda, araştırma sonucunda Türkiye'deki barış ve demokrasiye katkı sağlamak amacıyla aşağıdaki politika önerileri geliştirilmiştir.

Bugün, Türkiye'de barış ve demokrasinin önündeki engellerin kaldırılmasına yönelik gruplar arası ortaklıklar kurma gayretleri kutuplaşmanın gölgesinde kalmaktadır. Dolayısıyla, birlikte yaşama kültürünün yerleştirilmesi en önemli önceliklerden olmalıdır. Bu amaçla, aşağıdaki adımlar atılmalıdır:

- Siyasi kültür, karşılıklı anlayış ve farklılıklara saygı gösterme temelinde yeniden tanımlanmalıdır. Toplumun daha geniş kesimlerine güven aşılamak için eşitlik ve demokrasi ilkelerine dayandırılan politikalar benimsenmelidir. Özgür ve açık diyalog kanalları geliştirilmelidir.
- Diyalog kanalları geliştirmek, birlikte yaşama kültürünü ve uzlaşmayı desteklemek için popüler kültür, tanınmış kişiler ve kanaat önderlerinden yararlanılabilir.
- Medya etik davranmalı, toplumun menfaatlerini koruma sorumluluğunu taşıdığının bilinciyle kullandığı dile dikkat etmelidir. Medya kanalları özerk ve tarafsız olmalıdır.
- Siyasetçiler sağduyulu olma ve çatışmayı körükleyecek söylemlerden kaçınma konusundaki sorumluluklarını yerine getirmelidir. Siyasi söylemlerde kutuplaştırıcı bir dil kullanmaktan vazgeçilmeli, uzlaştırıcı bir üslup benimsenmelidir. Benzer şekilde, kutuplaşma siyasi başarı sağlama yolunda bir araç olarak kullanılmamalıdır.
- Dinin siyasi çıkarlara alet edilmesine son verilmeli, aksine, din bir uzlaşma sağlama aracı olarak kullanılmalıdır. Kutuplaşmanın önüne geçerek toplumun farklı kesimleri arasında uzlaşma sağlama konusunda Diyanet İşleri Başkanlığı'na önemli bir sorumluluk düşmektedir.
- Diyanet İşleri Başkanlığı gibi devlet kurumları toplumsal mutabakat sağlama konusunda sorumluluk üstlenmelidir.
- Devlet içerisinde güç paylaşımı hususunda bir denge-denetleme sistemi kurulmalıdır. Devlet kurumlarında kapasite inşası, eşitlikçi ve adil personel alımı süreçleri temelinde öncelikli bir konu olarak ele alınmalıdır.

Kürt meselesi gereken düzenlemeler tamamlanmadığı müddetçe Türkiye'de siyasi ve sosyal huzursuzluğa yol açabilir. Ayrıca, Kürt vatandaşlar arasında Çözüm Süreci'nin yeniden başlaması konusunda geniş tabanlı bir beklenti söz konusudur. Bu anlamda, aşağıdaki hususlar dikkate alınmalıdır:

- Kürt halkının Türk hükümeti içerisinde güçlü bir biçimde temsil edilmemesi, Kürt vatandaşların doğrudan katılımını öngören ve taleplerini, ihtiyaçlarını ve çıkarlarını dikkate alan adımlar atılması gerektiğine işaret etmektedir.

- Müzakerelerin yeniden başlatılması kolay olmamakla birlikte diyalog kanalları açık tutulmalı ve tabanın katılımı desteklenmelidir. Kolombiya örneğinde görüldüğü gibi, diyalog eksikliği toplumsal uzlaşma sağlamanın önünde engel teşkil etmektedir.

- Çözüm sürecine ilişkin olarak tutarlı, net ve karşılıklı bir yol haritası ortaya koymak ve izlemek suretiyle verimlilik ve bağlılık sağlanmalıdır. Bu bağlamda, liderlerin istekli olmasının barışın sağlanması adına hayati önem arz ettiği unutulmamalıdır. İleriye dönük takvimler ve net olarak tanımlanmış hedeflerle tamamlanan bir şeffaflık içerisinde hareket etmek de önemlidir.

- Anayasal teminatlar çoğulcu ve demokratik ilkelere dayandırılmalıdır. Yeni anayasada tüm kesimlerin kültürel, sosyal, siyasal ve demokratik haklarının korunması sağlanmalıdır. Devlet, uzlaşma sağlamak amacıyla Kürtlerin anadilde eğitim gibi taleplerinin karşılanmasına yönelik hukuki düzenlemeler getirebilir. Ayrıca, siyasette geniş tabanlı katılım temin edilmesi için yüzde 10 seçim barajı değiştirilebilir.

- Hem devlet hem de PKK şiddeti bir siyasi rant sağlama aracı olarak kullanmaktan vazgeçmelidir. Karşılıklı ateşkes sağlanmasına ve fiziksel, psikolojik ve kültürel boyutlar dahil olmak üzere şiddetin her türüne son verilmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Her türlü şiddet olayı normal vatandaşların gündelik hayatlarını olumsuz yönde etkilemekte ve çözüme yönelik somut adımlar atılmasını önlemektedir.

- Kürt sorununun güvenlikleştirilmesinin Türk hükümeti için büyük bir ikilem olduğu görülmektedir. Salt askeri müdahaleye bel bağlanması uzun vadede siyasi mutabakat sağlama imkanlarını baltalayabilir. Dolayısıyla, çatışma sadece askeri boyutuyla değil, aynı zamanda siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel boyutlarıyla da ele alınmalıdır. Müzakere aşamasına geçebilmek için olumlu barış koşulları sağlamak elzemdir.

- Sürdürülebilirlik sağlanmak isteniyorsa Çözüm Süreci güvenlik/ekonomi kıskacından çıkartılmalı ve ana unsurlarından biri diyalog olmalıdır.

- Kürt halkının HDP'li siyasetçilerin tutuklanmasına karşı büyük oranda kayıtsız kalması ve "hendek savaşları"nı desteklemeyi kabul etmemesi Kürtlerin siyasi çözüme güvendiklerini göstermektedir. Hükümet, bu yaklaşıma diyalog kanallarını açık tutmak ve ilgili taraflarla müzakerelere devam etmek suretiyle karşılık vermelidir.

- Uzun süreli referandum sonrası dönem, barış görüşmelerinin yeniden başlaması anlamında bir fırsat olarak görülmelidir.

- Kürtler, HDP liderlerinin 2015 Haziran seçimleri sonrasındaki uygulamaları ve söylemlerinin kendilerini hayal kırıklığına sevk ettiğini ifade etmelerine rağmen, çok sayıda HDP'li siyasetçinin toplu tutukluluğunu endişeyle karşılamaktadırlar. HDP'li siyasetçilerle ilgili yargı süreci, tutuksuz yargılama şeklinde yürütülebilir.

- Anadil hakları, anadilde eğitim, il/ilçelerin eski adlarının iadesi ve benzeri jestlerin Kürt halkı nezdinde olumlu yansımaları olacaktır.

- Barış ve güvenlik, Türkiye'nin güneydoğusunda kapsayıcı ekonomik kalkınma için birer ön koşuldur. Bölge ekonomik kalkınma bakımından doğal kaynaklar, konum ve insan sermayesi anlamında önemli potansiyele sahip bir değer olarak görülmelidir.

- Bölgeye yapılacak yatırımlar ekonomik faaliyetlerin başlatılması ve kolaylaştırılması için önemlidir. Bu itibarla, merkezi ve yerel hükümetler arasında girişimcilere destek ve kaynak sağlamaya yönelik bir koordinasyonun tesisi, kalkınma yoluyla barış inşası imkânlarını olumlu yönde etkileyebilir.

- Adem-i merkeziyetçilik, yerel ihtiyaçların ve taleplerin aynı idari birimler bünyesinde karşılanmasını sağlamak suretiyle ekonomik faaliyetleri ve kapsayıcı büyümeyi güçlendirecek, bölgedeki doğal kaynakların ve ekonomik girdilerin doğrudan yerel halkın refahı için kullanılmasını mümkün kılacaktır. Dolayısıyla, yerel ve merkezi hükümetler arasında işlevsel bir denge ve denetleme mekanizması kurulabilecektir.

15 Temmuz darbe girişimi, Türkiye'nin kurumsallaşma ve kapasite inşası bakımından devlet içinde acil bir reforma ihtiyaç duyduğunu da ortaya koymuştur. Bu bağlamda, aşağıdaki öneriler dikkate alınmalıdır:

- Ayrımcılığı ve eşitsizliği ortadan kaldırmak için adalet sistemine güvenin tesis edilmesine ve fırsat eşitliğinin sağlanmasına ihtiyaç duyulmaktadır.
- Kapasite inşası ve kurumsallaşma, devlet kurumlarında acil reform ihtiyacı duyulan konulardır.
- Güçlü sivil toplum, güçlü demokrasinin temelidir. Dolayısıyla, demokratikleşme, güçlü bir hukukun üstünlüğü sisteminin kurulması ve sivilleşme, güçlü bir sivil toplum için ivedi olarak ele alınması gereken konulardır.
- Devlet içerisinde yuvalanmış FETÖ gibi paralel yapılanmalar izlenecek kapsamlı hukuki süreçlerle tümüyle ortadan kaldırılmalı, iddialar titizlikle araştırılmalı ve yasal süreç tamamen şeffaf bir biçimde uygulanmalıdır.
- FETÖ ile mücadelede sadece suç faaliyetlerine katılmış olan ve örgütle bağlantılı olduğu kanıtlanan kişiler hedef alınmalıdır. Bireysel onurun korunması için somut deliller olmaksızın insanlara suçlu muamelesi yapılmaması önem taşımaktadır.
- Devlet kurumları kapsayıcı liyakat, hukukun üstünlüğü ve çoğulculuk ilkeleri temelinde tanımlanmalı ve gözden geçirilmelidir. Reform çabaları, münferit geçici girişimler yerine geniş kapsamlı kurumsal düzenlemelere odaklanmalıdır.
- Kapasite inşası ön plana çıkan konulardan biridir; zira, bürokrasi başta olmak üzere tüm sektörlerde sahip olunan nitelikli işgücü, Türkiye'nin ihtiyaçlarını karşılamada yetersiz kalmaktadır. Buna göre, öğrencilere analitik düşünme yeteneği ve uygulamalı beceriler kazandıracak bir eğitim sistemi tesis edilmelidir.
- Bilimsel araştırmalara katılımı desteklemek için üniversiteler siyasi baskıdan etkilenmeyen özerk kurumlar haline getirilmelidir. Bu bağlamda, Yüksek Öğrenim Kurulu yeniden yapılandırılmalı veya lağvedilmelidir.
- Kurumsal yapılanma çabaları kamu sektörü ve özel sektör arasında bilginin paylaşımı ve ilgili paydaşların alternatif politikalar üretmelerinin sağlanmasına yönelik bir ortaklık ve koordinasyon tesis edilmesini gerekli kılmaktadır. Bu nedenle, kurumların yetki ve sorumlulukları kurumlara gereken düzeyde özerklik, tarafsızlık, temsil ve şeffaflık kazandıracak şekilde net olarak tanımlanmalıdır.
- Toplumun farklı kesimlerinin karar alma süreçlerine katılımının sağlanmasında gücün dağılımı üzerinde önemle durulması ve tüm yönetim seviyelerinde birden fazla denge ve denetleme mekanizması ihtiva eden etkin bir sistem tesis edilmesi gereklidir. Türk vatandaşların siyasal, sosyal ve ekonomik reformlarda söz sahibi olacağı böylesine bir kurumsal yapı, aynı zamanda kutuplaşmanın hafifletilmesine de katkı sağlayacaktır.
- Geniş tabanlı bir kapasite inşası için acilen yeni bir anayasaya ihtiyaç duyulmaktadır. Yeni anayasa, İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi ve Kopenhag Kriterleri kapsamında tanımlanan evrensel insan hakları ve özgürlükleri genişletme amacını güden toplumsal bir sözleşme olmalıdır.

Başarısız darbe girişimi, askeri müdahale olasılığının henüz tamamen ortadan kalkmadığını da göstermiştir. Bu bağlamda, çalışmada şu öneriler sunulmaktadır:

- Silahlı Kuvvetleri sadece ulusal güvenliği tehdit eden unsurların ortadan kaldırılmasından sorumlu kılmak için sivil ve askeri aktörler arasında bir denge tesis edilmelidir.
- Askeri personel alımı ve eğitimiyle ilgili prosedürlerde hukukun üstünlüğü ve liyakat ilkeleri temel alınmalıdır.
- Silahlı Kuvvetlerin güçlü yönleri, zayıf yönleri, başarıları ve ihtiyaçlarına ilişkin olarak düzenli aralıklarla parlamentoya sunulacak raporlar baz alınarak sivil ve askeri yönetimler arasında koordinasyon sağlanmalıdır. Sivil-ordu koordinasyonunun sağlanması amacıyla, eski ordu personeli askeri konularla ilgili olarak siyasi partilere ve liderlere danışmanlık sağlayabilir.

15 Temmuz darbe girişimi sonrasında iç politika ve dış politika arasındaki sınırların daha da belirsizleşmesi hem ulusal hem uluslararası düzlemde yankı bulmuştur. Bu bağlamda, Türkiye'nin dış politikasıyla ilgili olarak aşağıda belirtilen hususlar dikkate alınmalıdır:

- Kutuplaşma, iç politika için olduğu kadar dış politika için de belirleyicidir. Politika yapıcılar, dış politikanın yürütülmesinde kutuplaşmayı körüklemekten kaçınmalıdır. Ayrıca, dış politika siyasi fayda sağlama aracı olarak kullanılmamalı, milli menfaatlerle uyumlu, uzun vadeli, sürdürülebilir hedefler temelinde inşa edilmelidir.
- Türkiye yükselen popülizm dalgasına kapılmamalı, kendi dış politika hedefleri doğrultusunda sağduyulu ve yapıcı bir dış politika söylemini benimsemelidir.
- Önyargıları ortadan kaldırmak amacıyla, uluslararası kamuoyu 15 Temmuz darbe girişimiyle ilgili olarak şekilde bilgilendirilmelidir.
- Türkiye bölgedeki Kürtler'le olan bağlarını dış politika hedeflerinin önündeki bir engelden ziyade bir değer olarak görmelidir. Ayrıca, güvenlik ve demokrasi/barış arasında denge kurmak için söz konusu Kürt grupların görüşlerini dikkate almalıdır.
- Suriye krizi Kürt sorununu uluslararası bir boyuta taşımıştır. Türkiye'nin Kürt sorunu konusundaki muhatapları arasında artık Birleşik Devletler, Rusya ve İran da yer almaktadır. Türkiye içinde bulunduğu sarmaldan kurtulmak için PYD\YPG ve PKK arasında ayrım yapma yoluna gidebilir. Bu yönde bir politika değişikliği Suriye'deki durumun getirdiği olumsuz etkileri hafifletebilir.
- Türkiye ulusal güvenliğiyle ilgili bölgesel tehditleri ortadan kaldırmak için hudutları dahilinde barış ve istikrar sağlamalıdır.
- Çözüm Süreci'nin devam etmesi, Türkiye için gerek zedelenen uluslararası imajını düzeltmek gerekse uluslararası aktörlerle olan ilişkilerini rayına oturtmak adına bir fırsat olabileceği gibi Suriye politikasıyla ilgili çıkmazdan kurtulmasına da katkı sağlayabilir.
- Dış politika konusunda Dışişleri Bakanlığı'nın omuzlarındaki yük paylaşılmalı; bakanlık, Türk Silahlı Kuvvetleri, Genelkurmay ve Milli İstihbarat Teşkilatı gibi dış politika aktörleri ile hükümet arasındaki istişare ve müzakere kültürü geliştirilmelidir.

Ek 1: Proje çalıştaylarının listesi

1 - 15 Temmuz Sonrası Devlet, Dış Politika ve Ordu – İstanbul (1 Aralık 2016)

2- 15 Temmuz Sonrası Kürt Sorunu ve Demokrasi – Ankara (2 Aralık 2016)

3 - 15 Temmuz Sonrası Kutuplaşma, Mutabakat ve Demokrasi – İstanbul (17 Ocak 2017)

4 - Türkiye'de Reform: 15 Temmuz Sonrası Kurumsal Yapılanma – İstanbul (18 Ocak 2017)

5 - 15 Temmuz Sonrası Kapsayıcı Büyüme ve Siyasal Mutabakat – Diyarbakır (3 Mart 2017)

Ek 2: Görüşme yapılan katılımcıların listesi

Anonim bir bürokrat, Görüşmeyi yapan: Bülent Aras. Ankara, 21 Aralık 2016.

Anonim bir bürokrat. Görüşmeyi yapan: Bülent Aras. Ankara, 21 Aralık 2016.

Anonim bir bürokrat. Görüşmeyi yapan: Bülent Aras. Ankara, 21 Aralık 2016.

Anonim bir bürokrat. Görüşmeyi yapan: Bülent Aras. Ankara, 21 Aralık 2016.

Anonim bir AK Parti Milletvekili. Görüşmeyi yapan: Bülent Aras. Ankara, 21 Aralık 2016.

Anonim bir Eski AK Parti Milletvekili. Görüşmeyi yapan: Bülent Aras. Ankara, 21 Aralık 2016.

Anonim bir bürokrat. Görüşmeyi yapan: Pınar Akpınar. Ankara, 4 Ocak 2017.

Anonim bir bürokrat. Görüşmeyi yapan: Pınar Akpınar. Ankara, 5 Ocak 2017.

Anonim bir bürokrat. Görüşmeyi yapan: Pınar Akpınar. Ankara, 5 Ocak 2017.

Selina Doğan, CHP Milletvekili. Görüşmeyi yapan: Pınar Akpınar. Ankara, 4 Ocak 2017.

Sezgin Tanrıkulu, CHP Milletvekili. Görüşmeyi yapan: Pınar Akpınar. Ankara, 4 Ocak 2017.

Ayhan Bilgen, HDP Milletvekili. Görüşmeyi yapan: Pınar Akpınar. Ankara, 4 Ocak 2017.

Anonim bir Eski MHP milletvekili. Görüşmeyi yapan: Pınar Akpınar. Ankara, 4 Ocak 2017.

Anonim bir Emekli Subay. Görüşmeyi yapan: Bülent Aras. İstanbul, 1 Aralık 2016.

Vahap Coşkun, Dicle Üniversitesi Öğretim Üyesi. Görüşmeyi yapan: Pınar Akpınar. Diyarbakır, 26 Ocak 2017.

Ahmet Özmen, Diyarbakır Barosu Başkanı. Görüşmeyi yapan: Derya Berk. Görüşme yeri ve tarihi: Diyarbakır, 26 Ocak 2017.

Adının gizli kalmasını isteyen akademisyen. Görüşmeyi yapan: Derya Berk. Diyarbakır, 26 Ocak 2017.

Selahattin Çoban, İnsan Hakları Savunucusu. Görüşmeyi yapan: Derya Berk. Diyarbakır, 27 Ocak 2017.

M. Şerif Derince, Diyarbakır Belediyesi Eski Danışmanı. Görüşmeyi yapan: Pınar Akpınar. Diyarbakır, 27 Ocak 2017.

Nevin İl, Doğu ve Güneydoğu İş Kadınları Derneği (DOGÜNKAD) Başkanı ve Diyarbakır Sanayici ve İş İnsanları Derneği (DİSİAD) Yönetim Kurulu Üyesi. Görüşmeyi yapan: Pınar Akpınar. Diyarbakır, 27 Ocak 2017.

Bayram Bozyel, Kürdistan Sosyalist Partisi (PSK) Genel Başkan Yardımcısı. Görüşmeyi yapan: Derya Berk. Diyarbakır, 27 Ocak 2017.

Anonim bir avukat ve sivil toplum üyesi. Görüşmeyi yapan: Pınar Akpınar. Diyarbakır, 27 Ocak 2017.

Ek 3: Projenin politika raporlarının listesi

Bülent Aras, "15 Temmuz Sonrası Türk Dış Politikası," *İPM Politika Raporu* (İstanbul: İstanbul Politikalar Merkezi, Mart 2017).

Bülent Aras, "15 Temmuz Sonrası Türkiye'de Devlet, Kurumlar ve Reform," *İPM Politika Raporu* (İstanbul: Istanbul Policy Center, Mart 2017).

Cuma Çiçek, "15 Temmuz Sonrası Kürt Sorunu ve Demokrasi: Diyalog ve Uzlaşı İmkanları," *İPM Politika Raporu* (İstanbul: İstanbul Politikalar Merkezi, Mart 2017).

Metin Gürcan, "Bir Daha Asla! Ama Nasıl? 15 Temmuz Sonrası Türkiye'de Devlet ve Ordu," *İPM Politika Raporu* (İstanbul: İstanbul Politikalar Merkezi, Nisan 2017).

Aysen Ataseven ve E. Fuat Keyman, "15 Temmuz Sonrası Uzlaşma ve Birlikte Yaşama Olasılığı: Barış İnşası-İnsani Gelişme İlişkisi," *İPM Politika Raporu* (İstanbul: İstanbul Politikalar Merkezi, Nisan 2017).

E. Fuat Keyman, "Normale Dönüş: 15 Temmuz Sonrası Uzlaşma İmkanı," *İPM Politika Raporu* (İstanbul: İstanbul Politikalar Merkezi, basımda).

Altay Atlı, "Yaraları Sarmak: Türkiye'nin Kapsayıcı Ekonomik Büyüme Arayışı," *İPM Politika Raporu* (İstanbul: İstanbul Politikalar Merkezi, Haziran 2017).

Senem Aydın Düzgit ve Evren Balta, "15 Temmuz Darbe Girişimi Sonrası Türkiye: Elitler Kutuplaşma Hususunda Kutuplaşınca," *İPM Politika Raporu* (İstanbul: İstanbul Politikalar Merkezi, Haziran 2017).

İPM | IPC

İSTANBUL POLİTİKALAR MERKEZİ
SABANCI ÜNİVERSİTESİ KAMPUSU
ISTANBUL POLICY CENTER
AT SABANCI UNIVERSITY

ISBN: 978-605-9178-93-8

Istanbul Policy Center
Bankalar Caddesi No: 2 Minerva Han 34420
Karaköy, İstanbul TURKEY

☎ +90 212 292 49 39
+90 212 292 49 57
@ ipc@sabanciuniv.edu
w ipc.sabanciuniv.edu